

Ο ΧΟΡΟΣ ΠΑΡΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙΣ

‘Ο μέλλον να γράψη περί τοῦ χοροῦ παρὰ Βυζαντινοῖς ἀρκούσας θὰ εὔρη πληροφορίας εἰς τοὺς λόγους τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦτο δέ, διότι οὗτοι, τὴν Χριστιανικὴν ἀντιπροσωπεύοντες ἀντίληψιν, πάσης ἐπωφελοῦντο εὐκαιρίας ν’ ἀποτρέψωσι τοὺς πιστοὺς ἀπὸ ἐθίμων τὴν ἀρχαίαν συνεχιζόντων παράδοσιν καί, κατ’ αὐτούς, ἀποβλήτων καὶ διαβολικῶν.

Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον πολυτίμους διὰ τὸ θέμα παρέχουσι πληροφορίας καὶ οἱ ἱεροὶ κανόνες ὡς καὶ οἱ ἐρμηνευταὶ αὐτῶν, οἱ τελευταῖοι μάλιστα διὰ τὴν σύγχρονόν των ἐποχὴν.

Ἄλλα κείμενα περὶ τοῦ χοροῦ τῶν Βυζαντινῶν πληροφοροῦντα εἶναι τὰ διάφορα ὄνειροκριτικά, καὶ ἰδιαιτέρως τὸ τοῦ Ἀχμέτ, κυρίως ἐν τῷ κεφαλαίῳ «περὶ ἄσμάτων καὶ ὄρχημάτων, αὐλήσεως καὶ κιθάρας». Εἰς ταῦτα δέον τὰ προσθέσωμεν τὰ μεσαιωνικὰ μυθιστορήματα, περὶ ἧ ἔμμετρα, ὡς καὶ τὰ ἐπιγράμματα, καὶ ἐκ τῶν σχολιαστῶν τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον.

Οἱ χρονογράφοι παρέχουσι τινὰς πληροφορίας, οὐχὶ ὅμως ὅσας καὶ οἷας θὰ ἀνέμενέ τις. Ἐκ τῶν σηγγραφῶν ὀλίγα μὲν εἶναι ὅσα μᾶς λέγει Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του, ἀξιόλογα δ’ ὅσα μᾶς παραδίδει ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἐν τῷ ἐργιδίῳ του περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικείας πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης καὶ διὰ τὸ *σάξιμον*, περὶ οὗ κατατέρω, ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως.

Λαμβανομένου δ’ ὑπ’ ὄψιν ὅτι ἡ περὶ τοῦ χοροῦ πραγματεία ἔχει μεγάλην σχέσιν καὶ μὲ τὸ θέατρον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ μάλιστα μὲ τοὺς κατὰ τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν ὄρχηστάς, φυσικὸν εἶναι ὅτι σχετικῶς περὶ αὐτοῦ πληροφορίας δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν ἐκ τοῦ λόγου τοῦ Λιβανίου πρὸς Ἀριστείδην, ὑπὲρ τῶν ὄρχηστῶν ὡς καὶ ἐκ τοῦ ἀναλόγου τοῦ Χορικίου ὑπὲρ τῶν ἐν Διονύσου τὸν βίον εἰκονιζόντων.

Ταῦτα γενικῶς περὶ τῶν ἀμέσων πηγῶν· ἀλλὰ καὶ ἔμμεσοι δὲν ἐλλείπουσιν· ἐννοῶ τὰς παραστάσεις χοροῦ ἐπὶ μαρμάρων, μικροτεχνημάτων, χειρογράφων, καὶ μάλιστα τοιχογραφιῶν.

Αἱ ἐν χειρογράφοις μάλιστα καὶ τοιχογραφίαις εἰκόνες εἶναι, δύναται τις νὰ εἴπη, ἀρκεταί, καὶ τοῦτο, διότι οἱ ζωγραφίζοντες θρησκευτικὰ θέματα συχνὰ εὔρισκον ἀφορμὴν νὰ παριστάνωσι χοροὺς δι’ εἰκόνων τὸ αἰνεῖτε τὸν κύριον παριστάνοντες.

Ὡς πρὸς τὰ βοηθήματα παρατηροῦμεν ὅτι ἔχουσι μὲν γραφῇ ὑπὸ ξένων μελέται περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ χοροῦ, αὐταὶ ὅμως λαμβάνουσι κυρίως ὑπ' ὅσιν τὴν Δύσιν καὶ οὐχὶ τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολίην. Ἐκ τῶν ἡμετέρων, ἔχουσι μὲν ἀρκετὰ γραφῇ περὶ τῶν νεωτέρων Ἑλληνικῶν χορῶν ἐξ ὧν δύναται τις ὀλίγα τινὰ νὰ ἐπωφεληθῆ, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὡς κύριον ὅμως, ὡς εἰκόσ, βοήθημα παραμένει ἡ μελέτη καὶ γνώσις τῶν κατὰ τόπους Ἑλληνικῶν χορῶν, οἵτινες, ὡς ἐν τοῖς ἑξῆς θὰ εὐρωμεν ἀφορμὴν νὰ εἴπωμεν, ἐν πολλοῖς εἶναι συνέχεια τῶν ἀρχαίων. Καὶ εἶναι τοῦτο πολὺ φυσικόν. Ὅπως ἐν τῇ Νέᾳ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ σφύζονται πάμπολλα στοιχεῖα ἐκ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἐποχῆς προερχόμενα, οὕτω φυσικὸν εἶναι καὶ μέλη ἀρχαιότερα σήμερον νὰ σφύζονται καὶ χορῶν εἶδη, ὡς δὰ καὶ πλεῖστα ἦθη καὶ ἔθιμα.

Παρὰ τὰ ἀνωτέρω, ἡ περὶ χοροῦ πραγματεία προσκόπτει εἰς μέγα μειονέκτημα¹ οἱ συγγραφεῖς δῆλα δὴ, μὴ ἀποβλέποντες νὰ μᾶς δώσωσιν λαογραφικὴν περὶ τοῦ θέματος μελέτην, γενικὰς καὶ ἀτελεῖς μᾶς παρέχουσι πληροφορίας, ἀποφεύγοντες, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, νὰ μᾶς περιγράψωσι τὸν τρόπον τοῦ χορεύειν ἕκαστον χορὸν καὶ τὰς κινήσεις καθ' ὅλου καὶ τὰ σχήματα τῶν χορευτῶν, μειονέκτημα, τὸ ὁποῖον ἐν μέρει μόνον ἀναπληροῦσιν αἱ εἰκόνας.

Πρὶν δ' ἢ τὰς εἰσαγωγικὰς μου ταύτας παρατηρήσεις τελειώσω, ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω ὅτι ἐν τῇ μελέτῃ μου συνάγω καὶ τινὰ συμπεράσματα ex silentio² ὅπου δῆλα δὴ εὐρίσκω ὀνόματα καὶ περιγραφὰς ἀρχαίων χορῶν, τὰ αὐτὰ δὲ ὀνόματα καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον τοῦ χορεύειν συναντῶ καὶ σήμερον, ἐκεῖ συμπεραίνω, καὶ νομίζω ὀρθῶς, ὅτι οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος χοροὶ ἦσαν καὶ Βυζαντινοί, ἡ δὲ περὶ αὐτῶν σιωπὴ ὀφείλεται εἰς τὴν ἔλλειψιν σχετικῶν πληροφοριῶν.

ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΧΟΡΟΥ

Ἡ ἐκκλησία κηρύξασα τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ θεάτρου, ἐν ᾧ οἱ ἔλευθέρου βίον ζῶντες μῖμοι καὶ ὀρχησταὶ ἐχόρευον¹, ἐμπαίζοντες οἱ πρῶτοι τοὺς Χριστιανοὺς καὶ τὰ μυστήρια αὐτῶν, καὶ ἐν ᾧ ἠκούοντο τὰ διαβολικὰ ἔκείνα ἐρωτικά ἄσματα, ἅτινα τόσον ἐτάρασσον τοὺς εὐσεβεῖς καὶ ὀρθοδόξους, ἐστράφη, φυσικὰ, καὶ κατὰ τοῦ χοροῦ. Καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι καὶ ἀντὶ τοῦ ἀρχαίου κόσμου σφόδρα ἐραστὴς, ὁ Ἰουλιανός, ἔγρα-

¹ Τοὺς ὀρχηστάς, κατὰ τὸν Λιβάνιον, Πρὸς Ἀριστείδην, ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν (27 τόμ. 4 Förster) ἐθεώρουν «λύμην τῶν πόλεων καὶ τῶν οἴκων». Καὶ ὁ Κράτων δὲ παρὰ Λοσκίαν, περὶ ὀρχήσεως 2, τὸ θέαμα τῶν ὀρχηστῶν χαρακτηρίζει ὡς αἰσχρὸν καὶ κατὰπτυστον.

ψε περὶ τῶν ὄρχηστῶν «τοὺς παντομίμους ἀκούεις ὄρχηστάς; ἕα χαίρειν»¹.

Τοὺς χορούς τῶν αὐτῶν ὄρχηστῶν ὁ Χρυσόστομος ἐξαπακτίρησεν ὡς διαβολικοὺς² καὶ τὸ μέλος τοῦ κιθαρωδοῦ τοῦ ψάλλοντος κατὰ τὰς παραστάσεις αὐτῶν ὡς «σατανικὸν καὶ δλέθριον»³, περὶ τῶν αὐτῶν δὲ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν ὁμιλῶν ὁ Ζώσιμος εἶπεν· «οἱ κακῶς ἀπολούμενοι ὄρχησταί»⁴. Καὶ κατὰ τῶν χορευτῶν δ' ἐν γένει στρεφόμενος ὁ Κλήμης ἐξαπακτίρησεν αὐτοὺς ὡς δημιουργοῦντας «σάλους ἀτάκτους καὶ ἀπρεπεῖς καὶ ἀπαιδεύτους κομιδῆ», τὰ δὲ τύμπανα καὶ κύμβαλα τὰ συνοδουόντα τὸν χορὸν ὡς «ἀπάτης ὄργανα»⁵.

Ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως ἦτο ὅτι οἱ διδάσκαλοι ἀπέτρεπον τοὺς μαθητὰς αὐτῶν ἀπὸ τῆς παρακολουθήσεως τῶν παραστάσεων τῶν ὄρχηστῶν⁶, τῶν ὁποίων καὶ τὸ ὄνομα ἐθωροεῖτο ὑβριστικόν⁷, οἱ δὲ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες ἀπήτουν, ἵνα οὗτοι ἢ παύσωσι χορεύοντες ἢ ἀποβληθῶσι τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν⁸.

Ἄλλὰ καὶ ἄλλους λόγους εἶχον οἱ Χριστιανοὶ ν' ἀπεχθάνωνται τὸν χορὸν. Δὲν τοὺς διέφευγεν ὅτι διὰ τὸν χορὸν τῆς Σαλώμης ἀπετιμῆθη τὴν κεφαλὴν ὁ Προδρόμος.

Τὴν γενικὴν Χριστιανικὴν ἀγανάκτησιν ἀποδίδει ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, ὅταν, ἀποτρέπων ἀπὸ τοῦ μὴ ἡρέμου χοροῦ τοὺς πανηγυρίζοντας ἀναφωνεῖ· «εἰ δὲ δεῖ ὄρχήσασθαι ὡς πανηγυριστὴν καὶ φιλέορτον, ὄρχησαι μὲν, ἀλλὰ μὴ τὴν Ἡρωδιάδος ὄρχησιν τῆς ἀσχήμονος»⁹.

Κατὰ τοῦ χοροῦ ἦτο ἡ ἐκκλησία καὶ διότι οὗτος ὑπεμίμησεν ἐθνικὰς τελετὰς μὲ τὴν ἐθνικὴν λατρείαν συνδεομένας. Οὕτως ἐπὶ τῇ ἀνοίξει κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἐγίνοντο ἑορταί, καθ' ἃς καὶ χοροὶ ἐχορευόντο¹⁰, τούτων δὲ συνέχεια ἦσαν οἱ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους κατὰ τὴν πρώτην Μαρτίου γινόμενοι χοροί, οὓς διὰ τὸν λόγον τοῦτον κατεδίκασεν ἡ ἐν Τρουλλῶν σύνοδος διὰ τοῦ 62ου κανόνος αὐτῆς τοῦ διαλαμβάνοντος τὰ

¹ Ἰ ο υ λ ι α ν ο ῦ, Ἀντιοχικὸς ἢ μισοπῶγων 453.21 (Hertlein).

² Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς, Migne, P.G. 58. 644, 62. 362.

³ Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς, Ἐνθ' ἀν. 55. 106.

⁴ Ζ ω σ ῖ μ ο υ, Ἱστορ. 212. 2.

⁵ Κ λ ῆ μ ε ν τ ο ς, Παιδαγωγὸς βιβλ. 2 κεφ. 4 (σ. 181. 23, Stählin).

⁶ Χ ο ρ ι κ ῖ ο υ, Ὑπὲρ τῶν ἐν Διονύσου τὸν βίον εἰκονιζόντων § 107. 3 (Förster-Richtsteig).

⁷ Κἄν μὲν τίς σε ἠνίοχον καλέσῃ καὶ ὄρχηστὴν ὑβρίσθαι φῆς καὶ πάντα ποιεῖς, ὅσπε τὸ ὄνειδος ἀποτίρασθαι, Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς, Migne, P.G. 59. 320.

⁸ Ἀ γ ῖ ο υ Π α ῦ λ ο υ, Ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων 4. 400).

⁹ Γ ρ η γ ὄ ρ ι ο ς Θεολόγος, Migne, P. G. 35. 708. 709. Πβ. καὶ Κ ε δ ρ η ν ο ῦ, Σύνοψις Ἱστοριῶν 1. 221. 20 (Βόνν.).

¹⁰ R. v. L i c h t e n b e r g, Die Ägäische Kultur σ. 129 ὑποσ. 2.

ἐξῆς· «Ἐτι μὴν καὶ τὰς ὀνόματι τῶν παρ' Ἑλληνισι ψευδῶς ὀνομασθέντων θεῶν ἢ ἐξ ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν γινομένας ὀρχήσεις καὶ τελετὰς κατὰ τὸ ἔθος παλαῖον καὶ ἀλλότριον τοῦ τῶν Χριστιανῶν βίου, ἀποπεμπόμεθα»¹, διτάξεις, ἢν διασαφηνίζων ὁ ἐρμηνευτὴς Βαλσαμῶν λέγει· «Κατὰ δὲ τὸν Μάρτιον μῆνα ἐτελεῖτο πανήγυρις Ἑλληνικὴ² μεγάλη διὰ τὴν τῶν ὠρῶν καὶ τοῦ ἀέρος εὐκрасίαν ὅτε καὶ ὀρχήσεις ἐγίνοντο παρὰ τινῶν γυναικῶν»³ ἐξ οὗ χωρίου πληροφοροῦμεθα ὅτι οἱ τοιοῦτοι χοροὶ κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα εἶχον πλέον καταργηθῆ κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα.

Ἡ σεμνὴ γυνὴ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἔπρεπε νὰ ἔχη κεκαλυμμένην τὴν κεφαλὴν, ἐν μέρει τὸ πρόσωπον, ὁμοίως δὲ τοὺς βραχίονας καὶ τὸ στῆθος· πῶς ἦτο λοιπὸν δυνατὸν νὰ ἀνεχθῶσιν οἱ αὐστηροὶ τὸν χορὸν, κατὰ τὸν ὅποιον αἱ χορεύουσαι μάλιστα, ὑπὸ τῆς ὀρθῆς παραστροφῆς, ἀπεκάλυπτον τὴν κεφαλὴν, ἀπεγύμνον τὸ στῆθος καὶ ἔκαμνον τοιαύτας ζωηρὰς κινήσεις, τὰς ὁποίας ἡ εὐπρέπεια ἀπηγόρευεν;

Οἱ συγγραφεῖς κάμνουσι πολλάκις σχετικὰς ἀποδοκιμαστικὰς παρατηρήσεις. Οὕτως ὁ Μ. Βασίλειος ψέγει τὰς πρὸς ὀρχησιν ἐκμανείσας, ὡς λέγει, αἵτινες σύρουσαι τοὺς χιτῶνας καὶ μὲ ἀνανελυμένην τὴν κόμην ἐκίνουον ταχέως τοὺς πόδας «μανίας οὐδεμίαν ὑπερβολὴν ἀπολείπουσαι»⁴.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὁμιλεῖ δι' «ἐλιγμοὺς παρθένων γυμνουμένων ἀθέσμως»⁵, ὁ Σελευκείας Βασίλειος διὰ χορεύτριαν «ἡμιγύμνω τῷ σώματι τὴν ἑαυτῆς ἀκοσμίαν πανηγυρίζουσαν»,⁶ καὶ ὁ Χορικός περὶ παρθένου ἧτις «πρόεισι τοῦ θαλάμου κεκαλυμμένη μὲν οἴκοθεν, εἶτα κατὰ μικρὸν αὐτῆς ἢ πανήγυρις ἀποκαλύπτει τὸ πρόσωπον καὶ τῆς συντροφου καὶ φίλης αἰδοῦς εικότως ἐπιλανθάνεται»⁷. Κατὰ τὸν ΙΣΤ' ἀκόμη αἰῶνα ὁ ποιητῆς τοῦ συναξαρίου τῶν γυναικῶν ψέγει τὰς χορευούσας, διότι

καὶ ἀνοίγουν τὰ τραχήλια
δείχνουσιν καὶ τὰ βυζούλλια⁸

¹ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα 2. 448.

² Ὁ κανὼν ὁμιλεῖ διὰ τὴν «ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ Μαρτίου μηνὸς ἡμέρᾳ ἐπιτελουμένην πανήγυριν».

³ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα 2. 450.

⁴ Βλ. Migne, P.G. 31. 445. 446.

⁵ Migne, P.G. 37. 1438.

⁶ Migne, P. G. 85. 232.

⁷ Χορικός, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν ἐπίσκοπον Γάζης Β'. 44. 25 (Förster - Richtsteig).

⁸ Συναξάριον τῶν ἐθγενικῶν γυναικῶν στίχ. 600 (Krumbacher). Ὁ σεμνὸς καὶ ἡρεμὸς χορὸς καλεῖται σήμερον ἐν Κοτυώροις τοῦ Πόντου κοδεσποινάξος, ἀρμόζων τουτέστιν εἰς οἰκοδεσποίνας, σεμνάς γυναικάς. Εὐφροσ. Σιδηροπούλου, Λεξιλόγιον Κοτυώρων (Ἀρχεῖον Πόντου 6. 185).

Ἐπὶ τοιοῦτους ὄρους, οἵτινες πολλὰκις προεκάλουν τὴν ἐπίθεσιν τῶν ἀνδρῶν κατὰ τῶν χορευουσῶν «λάγναις ὕβρεσι»¹, φυσικὸν εἶναι ὅτι οἱ αὐστηρότεροι, καὶ δὴ καὶ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, δὲν παραλείπουν εὐκαιρίαν χωρὶς νὰ ψέξωσι τὸν χορὸν καὶ ν' ἀποτρέψωσιν ἀπ' αὐτοῦ τοὺς συγχρόνους των, εἴτε ἄνδρες ἦσαν οὔτοι εἴτε γυναῖκες². Ἐπὶ κεφαλῆς ἴσταται ὁ Χρυσόστομος, ὅστις πλέον ἢ ἅπαξ ψέγει τὸν χορὸν καὶ τοὺς χορευτάς. «Γὶ γὰρ ὄρχήσεως ἀτιμότερον;»³ ἀναφωνεῖ, καὶ πάλιν «ἔνθα ὄρχησις, ἔκει διάβολος⁴, ἔνθα ἀλληταί, οὐδαμοῦ Χριστὸς»⁵ καὶ ἀλλαχοῦ «ὅταν ἴδῃς χορεύοντας καὶ παίζοντας καὶ τὰ ἄσματα δαιμόνων καταλέγοντας στέναξον»⁶ καὶ πάλιν «εἰς οἰκίαν πιστοῦ τολμᾷ τις ὄρχησιν εἰσάγειν καὶ οὐ δέδοικε μὴ σκηπτὸς ἄνωθεν κατενεχθεὶς καταφλέξῃ πάντα;»⁷ καὶ τέλος «ὄρχηστῆρις αἰσχρὸν θέαμα καὶ ἀδόκιμον»⁸, διὰ νὰ ἐκφανῆσθῃ δὲ τὸν χορὸν, παραβάλλει τὰς χορευούσας πρὸς πηδῶσας καμηλοῦς⁹. Ἀντιρρήσεις εἰς τὰς γνώμας του αὐτὰς δὲν ἐδέχετο· ὅταν τὸ ἐκκλησίασμα τοῦ ἀντιπαρητήρει ὅτι τὸ νὰ διασκεδάξῃ τις δὲν ἦτο κακὸν καὶ ἂν δὲν χορεύωσιν αἱ παρθέναι καὶ αἱ γυναῖκες, ποῖος θὰ χορεύῃ, ἐκεῖνος ἀπήντα, κἀνεὶς, διότι τὰ ἐκ τοῦ χοροῦ προκύπτοντα κακά, ὅσον καὶ ἂν φαίνωνται ἀδιάφορα, δὲν εἶναι καθ' ὄλου μικρά¹⁰.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὠμίλησε «δι' αὐλοὺς καὶ χορείας πορνικῶν βακχευμάτων»¹¹, ὁ Μ. Βασίλειος¹² ἐβροντοφώνει ὅτι αἱ κατὰ τὸ Πάσχα χορεύουσαι «μυαίνουσι τὴν γῆν τοῖς ἀκαθάρτοις ποσί», ὁ Ξ' κανὼν τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου ἀναφέρει «ὄρχησις μισαρὰς» γινομένης κατὰ τὰς μνήμας τῶν μαρτύρων¹³, ὁ Ἐφραίμ ὁ Σύρος εἶπε· «ποία γραφὴ μα-

¹ Κανὼν Ζ'. τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 3.465).

² Ταῦτα πρὸς τὰς γυναῖκας λέγω, ἵνα καὶ τοὺς ἄνδρας σοφρονίζωσι καὶ τῆς τοιαύτης ἀπάγῃσι τέρψεως» Χρυσόστομου, Κατηχήσεις (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* 164). Κατὰ Ἰωάννην τὸν Νηστευτὴν (Migne, P.G. 88. 1924) ὁ ἐξομολόγος ἔπρεπε νὰ ἐρωτᾷ τὸν ἐξομολογούμενον «περὶ χοροῦ ὁνομαζομένου καὶ τραγοφούντων, περὶ τῶν ποιούντων παίγνια σατανικά, περὶ ἀδῶν καὶ παντὸς εἶδους μουσικοῦ».

³ Χρυσόστομος, Ἐνθ' ἄν.

⁴ Migne, P.G. 58. 491.

⁵ Migne, P.G. 62. 389.

⁶ Migne, P.G. 59. 564.

⁷ Χρυσόστομος, Κατηχήσεις (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* 164).

⁸ Migne, P.G. 59. 761.

⁹ Migne, P.G. 58. 491, 62. 386.

¹⁰ Migne, P.G. 59. 564, 62. 387. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* 164.

¹¹ Migne, P.G. 37. 1584.

¹² Migne, P.G. 31. 445. 446.

¹³ Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 465.

καρίζει τους αβλοῦντας ἢ καθαρίζοντας ἢ τους βαλλίζοντας καὶ ὀρχομιέ-
νους;»¹, ὁ ΞΒ' κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ Σ' οἰκουμενικῆς Συνόδου ὁμιλεῖ
διὰ τὰς δημοσίας ὀρχήσεις τῶν γυναικῶν «τὰς ἀσέμνους καὶ πολλὴν λύ-
μην καὶ βλάβην ἐμποιεῖν δυναμένας»² καὶ ὁ Βαλσαμῶν δι' «ὀρχήσεις ἀ-
προπεῖς» γινομένας ἄλλοτε κατὰ τὸν Μάρτιον μῆνα³. Συνέχεια δὲ τῶν
ἀνωτέρω εἶναι καὶ τὰ σημειούμενα ἐν μεταγενεστέρῳ Νομοκάνονι, ὅ-
στις θεωρεῖ ἀποβλήτους «ὅσοι τραγουδοῦσι καὶ χορεύουσι»⁴.

Καὶ τὰς προσπαθείας μὲν ταύτας κατέβαλλον ἢ ἐκκλησία καὶ οἱ ἐκ-
κλησιαστικοὶ ἄνδρες, ἐκ τῶν εἰς τὸν Χρυσόστομον ὅμως ὑποβαλλομένων
ἀντιρρήσεων καὶ ἐκ τῶν συνεχῶν κατὰ τοῦ χοροῦ διαμαρτυριῶν σαφῶς
φαίνεται ὅτι οἱ Βυζαντινοί, ἀψηφοῦντες, ἐχώρευον ὁσάκις τοῖς ἐδίδετο
πρὸς τοῦτο εὐκαιρία· καὶ ἂν μὴ εἴχομεν τὴν σαφῆ περὶ τούτου μαρτυρίαν
κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα τοῦ τε Βαλσαμῶνος καὶ τοῦ Ζωναρά ὅτι ὁ κανὼν
ΝΓ' τῆς ἐν Λαοδικεῖα Συνόδου ὁ ἀπαγορεύων τοὺς χοροὺς κατὰ τοὺς
γάμους «ἠπράκτησε παντελῶς» ἢ ὅτι «ἠμέληται τὰ τοῦ κανόνος»⁵, πάλ-
ιν θὰ τὸ δυσχυριζόμεθα ἀποβλέποντες πόσον εὐρεῖα ἦτο παρὰ τοῖς
Ἑλλήσι τῶν μετὰ τὴν ἄλλωσιν χρόνων ἢ συνήθεια νὰ χορεύωσι κατὰ τοὺς
γάμους καὶ τὰς θρησκευτικὰς πανηγύρεις καὶ πόσον καὶ σήμερον αὕτη
εἶναι παρ' ἡμῖν διαδεδομένη.

Η ΧΟΡΕΥΤΙΚΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Τὸ ὀρχοῦμαι καὶ ἡ ὀρχησις συχνότατα ἐκφέρονται διὰ τῶν λέξεων
χορεύω, χοροβατῶ⁶ καὶ χορός ἐν τοῖς ὑπ' ὄψιν ἡμῶν κειμένοις, ἐν οἷς καὶ
χοροστασία λέγεται ὁ χορός⁷. Πλὴν ὅμως τῶν ὄρων αὐτῶν δημωδῶς γί-

¹ Sancti Ephraemi opera III. 52.

² Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 2. 448.

³ Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 2. 450.

⁴ Ν. Πολίτου, Ἐν κεφάλαιον Νομοκάνονος, Λαογραφίας 3. 387.

⁵ Βλ. Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 220, 6. 163.

⁶ Χορεύω· χοροβατῶ λεξικ. Ζωναρά [ἢ Ρώμη]

βαρβάροις δ' ὑποκῆψασα καὶ χοροβατηθεῖσα

Κ. Μανασσῆ, Σύνοψις χρονικῆ στίχ. 110. 2537.

⁷ Ὁ Βαλσαμῶν ἐρηνηθεῖον τὸν Ξ'. κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 117. 466) λέγει ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του, κατὰ τὰς πανηγύρεις, ἐγένοντο «χοροστασίαι καὶ ἄλλα τινὰ παίγνια». Πβ καὶ τὸ παρ' Ἡσυχίω· χοροστασία· χορός. Νῦν χοροστασίαι ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ λέγονται οἱ τόποι ἐνθα ἴστανται οἱ ψάλλοντες χοροί, χοροστάσια δὲ κοινῶς οἱ τόποι ἐνθα χορεύουσι.

νεται χοῦσις καὶ τῶν λέξεων *ὄρχοῦμαι*¹, *ὄρχηστής*² καὶ *ὄρχη(σ)μα*³. Καὶ λέγω δημωδῶς στηριζόμενος ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν ἔνεκα τῶν ὄρχηστῶν ἐν τοῖς θεάτροις παλαιότεραν χοῦσιν τῶν λέξεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν μνεῖαν αὐτῶν ἐν κειμένοις λαϊκωτέροις, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πρὸς δὲ καὶ εἰς τὴν χοῦσιν αὐτῶν σήμερον παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ. Σήμερον δὴλα διὴ τὸ κοινῶς χορευῶ λέγεται *ὄρχοῦμαι* ἐν ταῖς Δωδεκανήσεσι⁴, Κρήτη καὶ Μάνη, *ὄρχοῦμαι* ἐν Πάρῳ καὶ Νάξῳ, *ἀρχοῦμαι* ἐν Κύπρῳ, Ἀρτάκη, Πανόριμῳ, Γέννα τῆς Θράκης καὶ Σαρόντα Ἑκκλησίαις, *χορχοῦμαι* ἐν Στενιμάχῳ καὶ Φιλίππουπόλει, *ἀρχηστής* καὶ *ἀρχητής* ὁ χορευτὴς ἐν Καρπάθῳ, *ὄρχησις* εἶδος χοροῦ ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ⁵, *ὄρχησμα* ὁ χορός ἐν Κρήτῃ καὶ *ὄρχητὸ* καὶ *ὄρχητὸ* τὸ χοροπήδημα ἐν Μάνῃ.

Πλὴν τοῦ χορευῶ, μετεχειρίζοντο ἐπ' ἴσης δημωδῶς οἱ Βυζαντινοὶ καὶ τὸ *βαλλίζω*⁶, ἂν καὶ πάντοτε δὲν συμπύπτουσιν ἀπολύτως τὰ δύο ταῦτα ῥήματα, ἐν τοῖς κειμένοις μάλιστα καὶ διαστέλλονται ταῦτα. Οὕτως ἐν τῷ ΝΓ', κανόνι τῆς ἐν Λαοδικεῖα Συνόδου φέρεται· «οὐ δεῖ Χριστιανοὺς εἰς γάμους ἀπερχομένους *βαλλίζειν* ἢ *ὄρχεῖσθαι*»⁷. Ἐφοραῖμ δ' ὁ Σύρος εἶπε· «ποία Γραφή μακαρίζει τοὺς *βαλλίζοντας* καὶ *ὄρχουμένους*» καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς «τίς δύναται ἀποδειξαι ὅτι ἀρμόζει Χριστιανοῖς *κθαρίζειν* ἢ *ὄρχεῖσθαι* ἢ *βαλλίζειν*»⁸ καὶ ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι δὲ τοῦ προφήτου Δαυιὴλ φερομένῳ ὄνειροκριτικῷ κεῖται· «*γυναῖκα ἐὰν ἴδῃς βαλλίζουσαν ἢ ὄρχουμένην, μοιχείαν δηλοῖ*»⁹.

¹ ΝΓ', κανὼν τῆς ἐν Λαοδικεῖα Συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 219)

² Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν κερ. 252 σελ. 207. 16 (Drexl), Drexl, Anonymes Traumbuch des c. Paris, Gr. 2511 στίχ. 135 (Λαογραφίας 8. 358) Δύγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῳῶν στίχ. 86. 1068 (σ. 144. 178, Wagner, Carmina Graeca mediae aevi).

³ Drexl, Anonymes Traumbuch στίχ. 299 (σ. 367) Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Λιγύ. 655. 15.

⁴ Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν κερ. 252 σελ. 207. 14, Μιχαήλ Ψελλοῦ, Χρονογραφία σ. 170 (Σάθα), τοῦ αὐτοῦ, Κανὼν κατὰ Ἰακώβου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 117), Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸν 312. 15 (Dawkins).

⁵ K. Dieterich, Sprache und Volksüberlieferung en der südlichen Sparden σ. 190.

⁶ Βλ. τὴν Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν τοῦ 1857 σ. 303.

⁷ Ὁ ἀββᾶς ἔξω ἐβάλλιζε μετὰ τῶν δημοτῶν, Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, Migne, P.G. 93. 1712, τὸ *βαλλίζειν* ἤγουν *χομάζειν* ἢ *χορευεῖν*, Εὔσταθίου, Παρεκβολαί, 1051. 18. Καὶ ἐν μεσαιων. Ἑλληνολατινικοῖς γλωσσarioῖς φέρεται *βαλλίζω* salto.

⁸ Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 219.

⁹ Sancti Ephraemi opera III. 52. 381.

¹⁰ Drexl, Das Traumbuch des Propheten Daniel nach dem. Cod. Vatric. Pat. Gr. 319 ἐν B. Z. 26. 297 στίχ. 112. Βλ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. *βαλλίζω*.

Οἱ ἐρμηνευταὶ μάλιστα τῶν κανόνων μᾶς βοηθοῦσί πως νὰ κατανοήσωμεν τὴν μεταξὺ τῶν δύο ρημάτων διαφορὰν· ὀρχεῖσθαι ἐσήμαινε τότε χορεύειν ἤθετον καὶ ἄνευ βιαίων κινήσεων καὶ χειρονομιῶν καὶ θοροῦβου χορόν, ἐν τῷ διὰ τοῦ βαλλίζειν ἐννόουν, κατὰ τὸν Ζωναρὰν καὶ Βαλσαμῶνα, «κύμβαλα κτυπεῖν καὶ πρὸς τὸν ἐκείνων ἦχον ὀρχεῖσθαι»¹ ἢ, κατὰ τὸν Ἀριστηνόν, «τὰς χεῖρας κροτεῖν καὶ δι' αὐτῶν ἦχον ἀποτελεῖν»².

Εἶπον ὅτι δημωδῶς ἐλέγετο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τὸ βαλλίζω. Ὅτι τοῦτο οὕτως ἔχει, φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη περιφέρεται ὑπὸ διαφόρους τύπους ὡς *ἀβαλλίζω* (Κύθηρα) ἢ *ἀρβαλλίζω* (Μάνη) ἢ *βαβαλλίζω* (Ρόδος, Σύμη, Νίσυρος, Ἡπειρος) σημαῖνον παίζω καὶ χορεύω μετὰ πολλοῦ θοροῦβου (Κύθηρα) ἢ κινουῖμαι βραδέως κλίνων πρὸς τὸ ἐν ἢ τὸ ἄλλο μέρος (Ρόδος) ἢ θοροῦβῶ (Μάνη) ἢ κινῶ τὸ λίκνον πρὸς ἀποκόμισην βρέφους³.

Τὸ βαλλίζω, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Ἀθήναιος (8. 362) οἱ νεώτεροι ἐρευνηταὶ συνδέουσι πρὸς τὸ ballare, baller⁴, οἱ Βυζαντινοὶ ὅμως, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, ὅστις ἀναφέρει καὶ τοὺς σήμερον σφωζομένους τύπους *βαβαλλίζω* καὶ *βαμβαλλίζω*⁵, οἱ Βυζαντινοί, λέγω, συνέδεον πρὸς τὸ *βάλλω*⁶, ἔτυμολογία, ἣν δὲν ἀποδέχεται ἀνεπιφυλάκτως ὁ ἱεράρχης.

Ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλου ῥήματος, τοῦ *σάσσω*, ἐδίηλυν τότε τὸ χορεύω. Ἐν τῇ ἐκθέσει λ. γ. τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (329. 4) φέρεται «σάσσει, ἦτοι χορεύει» καὶ πάλιν (353.2) «σάσσουσι, ἦτοι χορεύουσι» καὶ ἐν τῷ κλητορολογίῳ τοῦ Φιλοθέου (781. 8) τὸ *σάξιμον* ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ *χόρευσις*.

¹ Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 220 καὶ ἐν μεσαιωνικοῖς γλωσσarioῖς· βαλλίζειν ἀντὶ τοῦ κύμβαλα κτυπεῖν.

² Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 221. Ἐν «τῇ χρονολογίᾳ τοῦ Θεοφάνους (63. 15 De Boor) τὸ βαλλίζειν διαστέλλεται τοῦ κροταλίζειν· ψάλλοντες βαλλίζουσι καὶ κροταλίζουσι». Τὴν τρομώδη κίνησιν τοῦ βαλλίζοντος ὑπεμφαίνει καὶ τὸ μεσαιωνικὸν βαμβαλλίζω τὸ σημαῖνον τρέμω ὑπὸ τοῦ ψύχους, Εὐσταθίου, Παρεκβολαὶ 812. 46, 1051. 18.

³ Τὸ λίκνον λέγεται ἐν ταῖς Δωδεκανήσις βαβάλιν ὡς καὶ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Λιτήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου Τύρου στίχ. 262 (Wagner, Carmina Graeca mediae aevi σ. 423).

⁴ Βλ. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα 443, Γ. Χατζιδάκι, ΜΝΕ 1. 304.

⁵ Εἰ δὲ καὶ τὸ βαλλίζειν ἦγονν κομᾶζειν ἢ χορεύειν καὶ ὁ ἐξ αὐτοῦ βαλλισμός, οὗ παραφθορά τις τὸ βαβαλλίζειν ἐκ τοῦ βάλλειν παρῆνται καὶ αὐτὸ οὐκ ἄν τις ἀποφῆναιτο στερεῶς. Ἰστέον δὲ ὅτι ἐν ρητορικῷ τινι λεξικῷ φέρεται βαμβαλλίζειν· τὸ τρέμειν ὑπὸ ψύχους, Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1051. 18.

⁶ Ἴσως καὶ ἐκ τῆς φρ. βάλλω χορεύειν. Σημείωσον ὅτι ἔχομεν καὶ βάλλω τρέχειν = ἀρχίζω νὰ τρέχω, Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, Migne, P. G. 93. 1708.

Θὰ ἦτο ὅμως τὸ σάξιμον εἶδος ἰδιαιτέρου χοροῦ¹, ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται ὅτι τὸ σάσσειν ἀναφέρεται ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ χορεύειν². Ὅποῖός τις ὅμως ἦτο ὁ χορὸς οὗτος ἀγνοοῦμεν καὶ μόνον, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ σάσσω σημαίνει κλίνω³, δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι κατ' αὐτὸν οἱ χορεύοντες ἔκλινον τὰ γόνατα.

Τὸ *ἰστάναι χορὸν* εἶναι παρ' ἀρχαίοις συνηθεστάτη φράσις πρὸς δήλωσιν τοῦ ἔναρξιν τοῦ χοροῦ ποιεῖσθαι καὶ εἶτα χορεύειν. Ἡ φρ. αὕτη συχνὰ μνημονεύεται κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους⁴, ὅτι δὲ ἦτο καὶ δημώδης συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι καὶ σήμερον κοινόλεκτον τυγχάνει ἐπὶ τῆς αὐτῆς σημασίας τὸ *σῆνω χορό*.

Σήμερον ἐπὶ τοῦ ποιουμένου ἔναρξιν τοῦ χοροῦ λέγομεν ὅτι «μπαίνει ᾽ς στὸ χορό», εὐρισκόμενος δῆλα δὴ ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῶν χορευτῶν, εἰσέρχεται εἰς αὐτόν. Καὶ ἡ φρ. αὕτη θὰ ἦτο κοινὴ μεσαιωνικὴ, ἀφ' οὗ τὸ *εἰσέρχεσθαι ἐν τῷ σαξίμῳ* παρὰ Πορφυρογεννήτῳ⁵ κεῖται ἀντὶ τοῦ ποιεῖσθαι ἔναρξιν τοῦ σάσσειν. Καὶ ἡ σημερινὴ δὲ φρ. *σύρω τὸν χορὸν* θὰ ἦτο καὶ μεσαιωνικὴ, ἀφ' οὗ εἶναι καὶ ἀρχαία⁶.

ΠΟΤΕ ΕΧΟΡΕΥΟΝ ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ

Χοροὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐγίνοντο α') κατὰ τὰς θρησκευτικὰς πανηγύρεις. Οἱ συνερχόμενοι πρὸς τιμὴν καὶ δοξολογίαν ἑνὸς

¹ Βλ. τὰ κατωτέρω περὶ τοῦ σαξίμου λεγόμενα.

² Πολλάκις ἔβλεπον αὐτὸν (Συμεῶν) σάσσειν καὶ χορεύειν, Λεοντίου, Βίος Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, Migne, P. G. 93. 1712.

³ Τοῦ πλείονος μέρους τοῦ πύργου ποδοκοπηθέντος κάτωθεν συνέβη σάξαι τὸν πύργον ὡς ἐπὶ γόνυ δοκεῖν κλιθῆναι, Ἀ ν ν η ς Κ ο μ ν η ν ἦ ς, Ἀλεξιάς 2. 73. 16. Πβ. καὶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Reiske εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου 2. 331.

⁴ Καθάπερ γὰρ ἐπὶ τῶν πολέμων, βασιλέως νικήσαντος, χοροὺς στήσαντες ἄδουσιν, Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς, P. G. 55. 104, οὗ χοροὺς ἰστώντες οὐδὲ μέλη τινα ἄδοντες προσίασι καὶ χοροὺς ἰστάσι καὶ ἄσματα ἄδουσιν. Μ ι χ α ἡ λ Ψ ε λ λ ο ὺ, Περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικείας πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 530. 531) στήσον ἔορτιον χορόν, ἄδε τὴν σωτηρίαν, Θεοδώρου Προδρομοῦ, Στίχοι εἰς τὴν στεφηφορίαν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, Migne, P. G. 133. 1342, στήσατε σήμερον χορὸν χαρᾶς ἀνεκλαλήτου, Θεοδώρου Προδρομοῦ, Εἰς τὴν κυρὰν Θεοδώραν τὴν τοῦ σεβαστοκράτορος καὶ τὸν σύζυγον αὐτῆς, τὸν ἀδελφὸν τοῦ ρηγὸς τῆς Ἀλαμανίας στ. 28 (C. Neuman n, Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert σ. 66).

⁵ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 603. 15.

⁶ Ὁ Ἀριστοφάνης, Νεφέλ. 540 εἶπεν ἔλκιν τὸν κόρδακα, φράσις ἦν καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ἐν τῷ Ἀντιοχικῷ του 464. 11 (Hertlein) ἐπαναλαμβάνει.

ἀγίου ἢ μάρτυρος, μετὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας, καὶ ἄλλως διεσκέδαζον καὶ συμποσιάζοντες ἐχόρευον. Τοιούτων χορῶν μνεῖαν ποιῆται ὁ Χορικός¹ καὶ ὁ Ξ'. κανὼν τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου ψέγων τὰς ὀρχήσεις τὰς μυσαρὰς τὰς γινομένας κατὰ τὰς μνήμας τῶν μαρτύρων² καὶ ὁ Μ. δὲ Βασίλειος οἰκτεῖρων τὰς γυναῖκας, αἵτινες «ἐν τοῖς μαρτυροῖς χοροὺς συστησάμενα ἐργαστήριον τῆς οἰκείας ἀσχημίας τοὺς ἡγιασμένους τόπους πεποίηται»³.

Καὶ ἐξήτησε μὲν ἡ ἐκκλησία διὰ τοῦ ἀνωτέρω κανόνος ν' ἀπαγορευθῶσιν οἱ τοιοῦτοι χοροί, οἱ βασιλεῖς ὅμως, ἀποβλέποντες εἰς τὴν λαϊκὴν συνήθειαν, δὲν συνεμορφώθησαν, χαρακτηριστικὴ δ' εἶναι ἡ περὶ τούτου πιστοποίησις τοῦ Βαλσαμῶνος λέγοντος· «σὺ δὲ γίνωσκε ὅτι ταῦτα βασιλικὸς ὄρισμὸς οὐκ ἐκώλυσε»⁴.

Ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι ὅτι οἱ κατὰ τὰς πανηγύρεις χοροὶ διετηρήθησαν καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, ἀφ' οὗ ὁ μὲν Βαλσαμῶν κατὰ τὸν ΙΒ'. βεβαιῶν τὴν μεγάλην ἔκτασιν αὐτῶν παρατηρεῖ «σήμερον ἐν μνήμας ἀγίων οὐ μόνον κατὰ πόλεις, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἔξω χώρας γίνονται πανηγύρεις καὶ χοροστασίαι»⁵, κατὰ δὲ τὸν ΙΕ'. ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος διαμαρτύρεται, διότι οἱ σύγχρονοὶ του δὲν αἰσχύνονται νὰ ἐπιτελῶσι τὰς ἱεράς τῶν εορτῶν «ἀνλοῖς καὶ χοροῖς καὶ σατανικοῖς πᾶσιν ἄσμασι»⁶. Τὴν ἔκτασιν δὲ τῆς συνηθείας μαρτυρεῖ τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας οἱ πρόγονοι ἡμῶν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ κείμενα, κατὰ τὰς πανηγύρεις ἐχόρευον, σήμερον δὲ πολλαχοῦ οἱ Ἕλληνες τὸ αὐτὸ πράττουσι.

Καὶ ἐν ᾧ τοιαύτη καταφορὰ ὑπῆρχε κατὰ τῶν χορῶν τῶν πανηγύρεων, δὲν πρέπει ν' ἀποσιωπήσωμεν ὅτι δὲν ἔλειπον καὶ οἱ νηφαλιώτερον κρίνοντες· Γρηγόριος π. χ. ὁ Θεολόγος ἀποτρέπων ἀπὸ τῶν ἀκόσμων χορῶν λέγει· «εἰ καὶ ὀρχήσασθαι δεῖ σε ὡς πανηγυριστὴν καὶ φιλέορτον, ὀρχησαι»⁷, ἀναφερόμενος δὲ ὁ Βαλσαμῶν εἰς τὸν Κ'. κανόνα τῆς ἐν Γάγγρα Συνόδου τὸν ἀναθεματίζοντα τοὺς βδελυσομένους τὰς συνάξεις τῶν μαρτύρων, παρατηρεῖ· «ὥστε σημειῶσαι ὅτι τὰ εἰς τὰς ἐπίσημους εορτὰς τῶν μαρτύρων γινόμενα, ἤγουν τὰ ψαλμωδήματα, αἱ χοροστασίαι καὶ ἡ

¹ Χορικός, Φιλάργυρος πρεσβύτερος 255.17, τοῦ αὐτοῦ, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν ἐπίσκοπον Γάζης Β'. 44. 25 ἔξ. (Förster-Richtsteig).

² Βλ. Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 465. 466.

³ Μ. Βασίλειος, Migne, P. G. 31. 446.

⁴ Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 466.

⁵ Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 466.

⁶ Κεφάλαια ἐπτάκις ἐπτά 3. 121 (ἔκδ. Βουλγάρεως).

⁷ Migne, P. G. 35. 709.

σύρροια τοῦ λαοῦ, ἐπεὶ εἰς τιμὴν γίνονται τοῦ Θεοῦ, οὐκ ἀποδοκιμάζονται»¹.

Τὸ ἀξιοσημεῖωτον δ' εἶναι ὅτι, ἐν ᾧ οἱ χοροὶ ἀπηγορεύοντο εἰς τοὺς ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας χώρους, ὑπῆρξεν ἑποχὴ ἐν τούτοις, καθ' ἣν, εἰσηγούμενου τοῦ πατριάρχου Θεοφυλάκτου, υἱοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ, χοροὶ ἐγίνοντο καὶ ἐντὸς τῶν ναῶν κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Φώτων, συνήθεια πολεμηθεῖσα μὲν σφοδρῶς, οὐχὶ ὅμως καὶ ἐντελῶς ἐκλιπούσα, ἀφ' οὗ ὁ μὲν Κεδρηνὸς πιστοποιεῖ ὅτι «ἔργον ἐκεῖνου καὶ τὸ νῦν κρατοῦν ἔθος ἐν ταῖς λαμπραῖς καὶ δημοτελέσιν ἑορταῖς ὑβρίζεσθαι τὸν Θεὸν καὶ τὰς τῶν ἁγίων μνήμας διὰ λυγισμάτων ἀρεπῶν² καὶ γελώτων καὶ παραφόρων κραυγῶν *τελουμένων τῶν θείων ἕμνων*», ὁ δὲ Σκαρλάτος Βυζάντιος βεβαιοῖ ὅτι κατὰ τὸν παρελθόντα ἀκόμη αἰῶνα ἐν ταῖς Πριγκιπωνήσοις αἱ κόραι, μετὰ τὴν δευτέραν Ἀνάστασιν, κλείουσαι τὰς θύρας τῶν ναῶν, ἐχόρευον ἐν τῷ νάρθηκι αὐτῶν ὑπὸ τὸν ἦχον τυμπάνων καὶ ἀλλῶν³.

Οὐχὶ δὲ μόνον κατὰ τὰς πανηγύρεις, ἀλλὰ καὶ κατὰ διαφόρους σημαντικὰς ἑορτὰς ἐχόρευον οἱ Βυζαντινοὶ⁴ καὶ μάλιστα, κατὰ Ρωμαϊκὴν συνήθειαν, κατὰ τὰς Καλάνδας, ὅποτε οἱ μεταμφιεσμένοι σκώπτοντες καὶ λοιδοροῦντες ἐχόρευον ἀνὰ τὰς ὁδοὺς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος ψέγων, πλὴν ἄλλων, καὶ τὰς νυκτερινὰς χορείας⁵.

Ἄλλὰ καὶ κατὰ τὸ Πάσχα ἐγίνοντο χοροὶ, μάλιστα ἐν τοῖς μαρτυρίοις ὑπὸ γυναικῶν, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Μ. Βασίλειος⁶, πολὺ δὲ βραδύτερον, κατὰ τὸν ΙΔ'. αἰῶνα καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς⁷.

Καὶ κατὰ τὰ Ρουσαλία (*rosalia*) τὰ ἑορταζόμενα, κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα, εἰς τὴν ὑπαιθρον ἀπὸ κακῆς συνηθείας⁸ μετὰ τὸ ἅγιον Πάσχα, καὶ

¹ Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 117.

² Κεδρηνόυ, Σύνοψις ἱστοριῶν 2. 333. 13 ἐξ. Κατωτέρω ὁ Κεδρηνὸς ὁμιλεῖ διὰ σατανικὰς ὀρχήσεις καὶ ἀσήμους κραυγὰς καὶ τὰ ἐκ τριόδων καὶ χαμαιτυπειῶν ἡρानισμένα ἕσματα. Περὶ μεταμφίσεων ἐντὸς τῶν ναῶν καὶ ἄλλων ἀτόπων ἐπὶ Θεοφυλάκτου ὁμιλεῖ καὶ ὁ Βαλσαμῶν σχολιάζων τὸν ΕΒ'. κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' οἰκουμ. Συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2. 451).

³ Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις 3. 462.

⁴ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, περὶ ἑορτῆς ὁμιλῶν (P. G. 36. 316) εἶπε· μὴ πρόθυρα στεφανώσωμεν, μὴ χοροὺς συστησόμεθα, μὴ κοσμήσωμεν ἀγυῖας.

⁵ Migne, P. G. 48. 954.

⁶ Migne, P. G. 31. 445. 446.

⁷ R. Guillaud, Correspondance de Nicéphore Grégoras σ. 43. 5. Βλ. καὶ Νικηφ. Γρηγόρᾶ, Ἱστορ. Α'. 380. 3. Ἰδιαίτερον χορὸν χορευόμενον παλαιότερον κατὰ τὸ Πάσχα ἐν τῇ Παλαιοχώρᾳ Αἰγίνης περιγράφει ὁ Π. Ἡρειώτης ὑπὸ τὸν τίτλον ὁ χορὸς τῆς Λαογραφίας ἐν Λαογραφίας τόμ. 8. 67.

⁸ Βαλσαμῶν ἐν τὸν ΕΒ'. κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' οἰκουμ. Συνόδου, Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2. 450.

δὴ κατὰ τὴν μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν ἑβδομάδα, ἐτελοῦντο χοροί, κατὰ μάρτυρα Δημήτριον τὸν Χωματιανόν, ὑπὸ νεωτέρων, οἵτινες περιήρχοντο τὰς κόμας μετημφιεσμένοι διαφόρους παραστάσεις κάμνοντες καὶ δῶρα ἐπιζητοῦντες¹.

Συνηθέστατα οἱ Βυζαντινοί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἐχόρευον κατὰ τοὺς γάμους. Ὁ Χρυσόστομος συχνὰ μνημονεύει τοὺς μετ' ἀλλῶν καὶ ἁσμάτων κατὰ τὰς γαμηλίους διασκεδάσεις χορευόντας² ὡς καὶ τὰς ὡς καμήλους κατὰ τοὺς κατ' αὐτὰς χοροὺς σκιρτώσας³, πρὸς δὲ καὶ τὰς ἀντιρρήσεις τῶν ἀκροατῶν του, οἱ ὅποιοι οὐδὲν διέβλεπον κακὸν εἰς τοὺς κατὰ τοὺς γάμους χοροὺς.

Μετὰ ταῦτα χοροὺς κατὰ τοὺς γάμους ἀναφέρει ὁ Θεολόγος Γρηγόριος γράφων⁴

αἰνῶ θηλυτέρας τὰς ἄρσενες οὐδὲ ἴσασι
μηδὲ μὲν ἢ ἐπὶ δαῖτα γαμήλιον ἢ ἐ γενέθλιον
σπεύδειν, ἔνθα πόθοι τε, χοροῖτυπίαι τε, γέλως τε

πρὸς δὲ καὶ ὁ Σελευκείας Βασίλειος⁵, γνωστὴ δ' εἶναι ἢ ἀπαγόρευσις τοῦ ΝΓ'. κανόνος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου τοῦ ὀρίζοντος «ὅτι οὐ δεῖ Χριστιανούς εἰς γάμους ἀπερχομένους βαλλίειν ἢ ὀρχεῖσθαι, ἀλλὰ σεμνῶς δειπνεῖν ἢ ἀριστᾶν»⁶. Καὶ ὁ Ἀχμέτ δ' ἐν τῷ ὄνειροκριτικῷ του ἀναφέρει τοὺς ὀρχουμένους χαρᾶς (= γάμου) ἕνεκα⁷, καὶ κατὰ τὸν ΙΓ'. αἰῶνα ὁ Νικήτας Χωνιάτης τοὺς κατὰ τὸν γάμον τοὺς πόδας παρενσαλεύοντας ὀρχηστὰς⁸ κατὰ τὸν ΙΕ'. δ' αἰῶνα καὶ ὁ Σαχλίκης ὁμολογεῖ ὅτι ἤθελε νὰ χορεύῃ ὅπου ἦσαν γάμοι καὶ χοροί⁹.

Ἐκτὸς τῶν γάμων, καὶ δὴ τῶν βασιλικῶν, οἱ Βυζαντινοὶ ἐχόρευον καὶ κατὰ τὰ συμπόσια, εἰδικούς χορευτὰς καὶ ὀρχηστρίδας οἱ πλουσιώτεροι εἰς αὐτὰ καλοῦντες. Ὁ Χρυσόστομος συχνὰ ἐπιτίθεται κατὰ τῶν χορευόντων κατὰ τὰ συμπόσια ἢ τῶν εἰσαγόντων εἰς αὐτὰ ὀρχηστὰς, οἵτινες

¹ Δ. Χωματιανοῦ, Περὶ τῶν Ρουσαλίων, Pitra, *Analecta sacra et classica* 6. 509.

² Migne, P. G. 62. 145. Ὁ αὐτός, P. G. 62. 387 εἶπε φάινεσθαι γὰρ ὅλους κατὰ τοὺς γάμους τὴν παρθένον οὐ δεῖ.

³ Migne, P. G. 62. 386. 337.

⁴ Migne, P. G. 35. 1547.

⁵ Migne, P. G. 85. 512.

⁶ Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 219.

⁷ Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν κερ. 252 (σ. 207. 16. 23, Drexl).

⁸ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 655. 15.

⁹ Στεφάνου Σαχλίζη, Ἀφήγησις παράξενος στίχ. 53 (ἔκδ. Παπαδημητρίου).

αὐτὸν τοῦτον τὸν διάβολον ἀντιπροσωπεύουσι¹, μνεῖαν δ' ὀρχηστρίδων ἐν συμποσίῳ ποιεῖται καὶ ὁ Ἄμασειας Ἀστερίος ἐν τῇ ὁμιλίᾳ αὐτοῦ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον². Ἄς προσεθῆ ἡ δ' ὅτι καὶ ὁ ΚΒ', κανὼν τῆς ἐν Νικαίᾳ τὸ Β'. Οἰκουμενικῆς συνόδου ὁμιλεῖ διὰ τοὺς τρώγοντας «μετὰ σατανικῶν ἄσμάτων, καθαρῶν τε καὶ πορνικῶν λυγισμάτων»³.

Καὶ εἰς πᾶσαν φαιδρὰν συγκέντρῳσιν καὶ κατὰ τὸν ἐν καπηλείοις πότον ἐπ' ἴσης συνήθιζον οἱ πρόγονοί μας νὰ χορεύωσι⁴.

Ἄλλὰ καὶ ἡ νίκη τοῦ Βυζαντινοῦ στρατοῦ παρεῖχε τότε ἀφορμὴν πρὸς χορόν, οὗ μόνον εἰς τοὺς πολίτας ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς στρατιώτας, οἵτινες, ὡς καὶ οἱ πολῖται, χορεύοντες ἐπευφήμουν τὸν βασιλέα⁵.

Χοροὺς ἐπίσης ἔστηνον οἱ στρατιῶται καὶ κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἀπὸ τῶν γυμνασίων ἀναπαύσεως, ἀπὸ τούτων ὅμως, καὶ μάλιστα ἐν καιρῷ νυκτὸς γινομένων, ἀποτρέπει Λέων ὁ Σοφός, διότι καὶ ἄκοσμοι εἶναι καὶ θορύβους προξενοῦσι καὶ κόπους ἀνωφελεῖς παρέχουσι⁶.

Οἱ Βυζαντινοὶ ἐχόρευον ἐορτάζοντες καὶ τὰ ἑαυτῶν γενέθλια ἢ τὰ τῶν τέκνων των. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μάλιστα ἀποτρέπει τὰς νέας νὰ πηγαίνουν εἰς γάμους ἢ εἰς γενέθλια

Ἔνθα πόθοι τε, χοροῖτυπῖαι τε, γέλως τε⁷.

Καὶ ὁ ἐορτασμός δὲ τῶν γενεθλίων τῆς πόλεως τὴν 11ην Μαΐου ἐορταζέτο μὲ χοροὺς παρὰ τῶν ἠνιόχων τῶν νικησάντων κατὰ τοὺς τότε τελουμένους ἱππικοὺς ἀγῶνας, ὡς μᾶς παραδίδει Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος⁸. Ἐπ' ἴσης ἄρχοντες, ἀνακτορικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ἀντιπρόσωποι τῶν δήμων ἔσασσον ἐν τοῖς ἀνακτόροις κατὰ τὸν ἐορτασμόν τῶν γενεθλίων ἢ τοῦ βρουμαλίου, τῆς ὀνομαστικῆς τουτέστιν ἐορτῆς τοῦ βασι-

¹ Χρυσόστομος, Migne, P.G. 55. 158, τοῦ αὐτοῦ, Κατηχήσεις (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* σ. 164).

² Ἀστερίου Ἀμασειας, Migne, P. G. 40. 169.

³ Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα* 2. 643. Ἐπιθι καὶ Φ. Κοουκουλέ, *Γεῦματα*, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 10. 128).

⁴ Βασιλείου Διγενεῦς Ἀκρίτα, *Λόγοι λόγ. Δ'*. 889 (Legrand *Bibl. Gr. vulg.* 6), Στεφάνου Σαχλίκη, Ἀφήγησις παρὰ ξένου σίχ. 193. 197 (ἔκδ. Παπαδημητρίου).

⁵ Χρυσόστομος, P. G. 55. 104, Θεοφυλάκτου Σιμοζάττου, Ἱστορ. 124. 2, Φωτίου Πατριάρχου, Ὁμιλίαι καὶ λόγοι 2. 254 (ἔκδ. Ἀριστάρχη), Ἀχιλλεῖς Ν. 671 (Hesseling).

⁶ Λέοντος, *Τακτικά* 11. 23 (Migne, P. C. 107. 797). Κινύρας καὶ χορδὰς εἰς τὰ στρατόπεδα ἀναφέρει καὶ ὁ Κεδρηνός 2. 123. 2.

⁷ Migne, P. G. 37. 1574.

⁸ Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθσεις τῆς βασιλείου τάξεως 345. 17, 357. 1.

λέως¹ και τέλος ὁ λαὸς αὐτοσχεδίου και αὐθορμήτους ἔστηνε χοροῦς, ὁσάκις συνέβαινον γεγονότα, τὰ ὁποῖα προεκάλουν τὴν ἀνακούφισην ἢ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἀποδοκιμασίας του. Οὕτως ὅταν οἱ τῆς πρωτευούσης ἔμαθον ὅτι Μιχαήλ ὁ Ε΄ ὁ Καλαφάτης, ὅστις εἶχεν ἐγκλείσει εἰς μοναστήριον τὴν εὐεργετιδὰ του Ζωήν, διωχθεὶς κατέφυγεν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Δίου, «χοροῦς τε συνίστασαν και ἐπετραγῶδουν τοῖς γεγονόσιν, αὐτόθεν τὰ μέλη ποιούμενοι»² και ὅταν Λέων ὁ Τορνίκης ἐπαναστατήσας κατὰ Κωνσταντίνου τοῦ Θ΄, ἐπολιορκήσῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν «οἱ πλείους τῶν Μακεδόνων... τῶν ἵππων ἀπέβαινον και χορείας εἰς τοῦμφανές συνιστῶντες αὐτοσχεδίου ἐποιοῦντο κωμωδίας τῷ αὐτοκράτορι τὴν γῆν τῷ ποδὶ σὺν ρυθμῷ και μέλει ἐπικροτοῦντες και κατορχούμενοι»³.

ΠΟΥ ΕΧΟΡΕΥΟΝ

Ὁ χορὸς κατὰ τὰς πανηγύρεις ἐγίνετο ἐν τῇ πλατείᾳ και εἰς τοὺς ἀγοροῦς, ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο περὶ ἐξοχικῶν ἐκκλησιδίων⁴. Εἰς τὰς πόλεις ἔχομεν μαρτυρίας ὅτι ὁ λαὸς ἐχόρευεν εἴτε ἐν τῇ ἀγορᾷ, εἴτε και εἰς τὰς ὁδοὺς και τὰς στενωπούς⁵.

Χορὸς ἐπ' ἴσης νικητῶν ἡνιόχων ἀναφέρεται ὅτι ἐγίνετο ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ, κατὰ τὸ λαχανικὸν ἵπποδρόμον⁶.

Κατὰ τὰ συμπόσια, φυσικά, οἱ ὀρχησται ἢ αἱ ὀρχηστρίδες ἢ οἱ συνδαιτυμόνες ἐχόρευον ἐντὸς τῆς αἰθούσης τοῦ συμποσίου, τὸ δὲ σάξιμον ἐν τοῖς ἀνακτόροις ἐγίνετο ἐν τῷ τρικλίνῳ τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁷.

Πραγματευόμενοι περὶ τοῦ χοροῦ παρὰ Βυζαντινοῖς ἔχομεν ὑπ' ὄψιν κυρίως τὸν χορευόντα λαὸν και οὐχὶ τοὺς κατ' ἐπάγγελμα χορευτάς, μ' ὅλα ταῦτα δὲν θὰ ἦτο, ἴσως, ἄσκοπον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι χορὸς ἐγί-

¹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, "Ἐκθσεις 353. 2, 600. 10. 17, 603. 15, 633. 18.

² Μιχαήλ Ψελοῦ, Χρονογραφία 87. 20. (ἔκδ. Σάθα).

³ Μιχαήλ Ψελλοῦ, "Ἐνθ' ἀν. 140. 5.

⁴ Βλ. τὸν Ε΄ κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 465).

⁵ Λιβανίου, Δύσκολος ὄλισθεν § 16 τόμ. 6. 558. (Förster), Χρυσόστομος, P. G. 56. 188, Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (Migne, P G. 111. 653) N. Festa, Longibardos, (Βυζάντιον 6. 121), Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, "Ἐκθσεις 345. 17. Βαργαλάμ και Ἰώσαφ σ. 54 (Woodward-Mittingly).

⁶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, "Ἐκθσεις 355. 13, 357. 17.

⁷ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, "Ἐκθσεις 293. 15, Φιλοθέου, Κλητορολόγιον 777. 17.

νετο καὶ ἐν τοῖς θεάτροις μέχρι τοῦλάχιστον του Ζ'. μ. Χ. αἰῶνος ὑπὸ τὸν ἦχον αὐλοῦ καὶ κιθάρας κατὰ τὰς παραστάσεις τῶν ὄρχηστῶν τῶν λυγίζοντων μετ' εὐκαμψίας τὸ σῶμα καὶ τόσον μᾶλλον εὐδοκιμούντων ὅσον μετὰ μεγαλυτέρας ταχύτητος ἐκίνουν ἐν τῷ χορεύειν τοὺς πόδας.

ΟΙ ΚΥΚΛΙΟΙ ΧΟΡΟΙ

Ὁ κύκλιος χορὸς ὁ πρὸς πανάρχαια λατρευτικὰ ἔθιμα συνδεόμενος¹ καὶ τόσον ἀκριβῶς ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου περιγραφόμενος² διὰ τῆς κλασσικῆς καὶ Ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς ἔφθασε μέχρι τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς χρόνων. Μετὰ τὸν Ἀριστοφάνη³, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ὁμιλεῖ διὰ τὸν περιηγητὴν κύκλον τοῦ χοροῦ⁴, τὰ δὲ ἀγιολογικὰ κείμενα περὶ τῆς ἐν κύκλῳ χορείας⁵ καὶ ἡ ἀπόκριφος διήγησις ἢ ἐπιγραφομένη περίοδος τῶν Ἀποστόλων περὶ χορευόντων ποιούντων γῦρον καὶ κυκλευόντων⁶. Βραδύτερον ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἀναφέρει περιχορευούσας παρθένους⁷, κύκλον χορείας ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος⁸ καὶ κύκλον χοροῦ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης⁹ καὶ παρθένους «κύκλον εὐκίνητον ἐκπονουμένας» ὁ Εὐγενιανός¹⁰.

Εἰς τοὺς κυκλικοὺς χοροὺς ὑπακτέος ἐν πρώτοις ὁ *συρτός*. Τὸ ὄνομα τοῦ χοροῦ τούτου ἔχομεν τὸ πρῶτον μνημονευόμενον ἐν ἐπιγραφῇ τῶν χρόνων τοῦ Καλιγούλα (37-41 μ. Χ.) εὐρεθείση ἐν τῷ ἐν Πτώφ τῆς Βοιωτίας ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἔνθα λέγεται ὅτι Ἑπαμεινώνδας τις «τὴν τῶν *συρτῶν* *πάτριον ὄρχησιν* θεοσεβῶς ἐπετέλεσε»¹¹. Διὰ τὸ λέγεται δ' ἡ ὄρχησις αὕτη *πάτριος*, ἀσφαλῶς θὰ ἦτο πολὺ παλαιότερα τοῦ Α'. μ. Χ. αἰῶ-

¹ Παραστάσεις χορευόντων καὶ ἀποτελούντων πλήρη κύκλον μὲ τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν ὤμων ἔχομεν ἐν πηλίνοις εἰδωλοῖς εἰς διάφορα μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος. Πβ. καὶ Furtwängler, Olympia Textband IV die Bronzen σελ. 41 ἀρ. 263 πίν. 16. Art h. Evans, The palace of Minos at Knossos τόμ. III, σ. 72 εἰκ. 41 F r. W e e g e, Der Tanz in der Antike σ. 32. 33. πίν. 35, 36. Περὶ τούτων ὁμοῦς δὲν πρόκειται ἐνταῦθα.

² Ἰλ. Σ. 593 ἔξ.

³ Ἀριστοφάνους, Θεσμοφοριάζουσαι στ. 953—955.

⁴ Migne, P. G. 35. 595.

⁵ Μαρτύριον Πρόβου, Ταράχου καὶ Ἀνδρονίκου, Migne, P. G. 115. 1076.

⁶ Ὅρα Κ. Σάθα, Δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν τοδ'.

⁷ Θεόδωρου Προδρόμου, Στίχοι εἰς τὴν στεφηφορίαν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, Migne, P. G. 133. 1341.

⁸ Tafel, Eustathii opuscula 315. 18.

⁹ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφριζόμενα 1. 254. 28 (Λάμπρου).

¹⁰ Τὰ κατὰ Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα β. 324.

¹¹ Βλ. C.I.G. ἀριθ. 1625, Κ. Σάθα, Δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν ια'. C. Lawson, Modern Greek Folklore and ancient Greek religion σ. 34, Α. Κεραμοπούλλου, Ἡ ἔθνηκή μας μουσική καὶ οἱ χοροὶ (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 357. 360).

νος¹. Ὅντως, ἄν καὶ στερούμεθα παλαιότερας τοῦ ὀνόματος μνείας, ἔχομεν ἐν τούτοις παραστάσεις τοῦ χοροῦ αὐτοῦ, αἵτινες παλαιότερον αὐτὸν πιστοποιοῦσιν. Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 1 παρατιθεμένη εἰκὼν ἢ σαφῶς δεικνύουσα χορεύοντασιν συροῖν, ἐλήφθη ἐξ ἀναθηματικῆς εἰκόνοσ τῆσ Α'. π. Χ. ἑκατονταετηρίδοσ, ἐν Κύπρῳ εὐρεθείσῃσ² καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 2, ἡ ὁποία ἐπ' ἴσῃσ συροτὸν χορὸν παριστᾷ συνεκροτήθη ἐξ εἰδωλίῶν εὐρεθέντων ἐν τάφῳ τῆσ Δημητριάδοσ κατὰ τὰσ ἀνασκαφὰσ τοῦ συναδέλφου κ. Ἀρβανιτοπούλλου καὶ ἀποκειμένων νῦν ἐν τῷ ἀρχαιολογικῷ μουσεῖῳ τοῦ Βόλου. Ἐν μεταγενεστέροισ χρόνοισ (περὶ τὸ 390) παρᾶστασιν ἐπ' ἴσῃσ τοῦ χοροῦ τούτου, ὅστισ σήμερον εἶναι πάγκοινοσ, εὐρίσκομεν εἰσ τὴν βάσιν τοῦ ὀβελί-

Εἰκ. 1. Κύκλιος χορὸσ ἐπὶ Κυπριακῆσ ἀναθηματικῆσ εἰκόνοσ τοῦ Α'. π. Χ. αἰῶνοσ.

(Revue Archéologique 25. 159.)

σκου τοῦ Θεοδοσίου Β'. (Εἰκ. 3) πολὺ δὲ βραδυτέρον εἰσ τὴν παράστασιν τοῦ αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐν τῇ ἐν Ἀθῶν μονῇ τῆσ Λαύρασ³. Συροτὸσ ἐπ' ἴσῃσ χορὸσ κατὰ τὸν ΙΕ'. αἰῶνα παριστάνεται καὶ ἐν Σερβικῷ ψαλτηρίῳ ζωγραφηθέντι ἐν ἀγίῳ ὄρει ὑπὸ Ἑλληνοσ μοναχοῦ⁴.

¹ Α. Κεραμόπουλλοσ, Ἐνθ' ἄν.

² Dumont, Bas-relief votif à Apollon (Revue Archéologique 25 (1873) σ. 159.

³ Περὶ παραστάσεων χορῶν ἐν ταῖσ μοναῖσ τοῦ Ἀθῶν βλ. J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters des königl. Hof und Staatsbibliothek in München σ. 67. Ἐνδιαφέρουσα σκηνὴ χοροῦ ἐκ τοιχογραφίασ τοῦ ἐν Σοφικῷ τῆσ Κορινθίασ ναοῦ τῆσ ἀγίασ Παρασκευῆσ, τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνοσ, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Α. Ὁρλάνδο ὑ ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ του τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τόμ. Α'. σ. 67.

⁴ Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters des königl. Hof und Staatsbibliothek in München VII.

Τὸ πῶς ἐχορευέτο ὁ συρτός, καὶ ἂν δὲν ἐγνωρίζομεν ἄλλοθεν, πάντως θὰ συνεπεραίνομεν ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν χορεύεται σήμερον. Ἐχομεν ἐν τούτοις ἱκανὰς σχετικὰς μαρτυρίας. Ὁ Ἀριστοφάνης εἰς τὰς Θεσμοφοριαζούσας αὐτοῦ ὁμιλῶν περὶ τοῦ χοροῦ τούτου, λέγει ...ἄγ' ἐς κύκλον, | χειρὶ σύναπτε χεῖρα¹.

Ὦντως τὸ πρῶτον, ὅπερ κάμνουσιν οἱ τὸν συρτὸν χορεύοντες εἶναι νὰ λάβωσιν ἀπὸ τῶν δακτύλων τὰς χεῖρας ἀλλήλων. Τὸ σχῆμα βεβαίως

Εἰκ. 2. Τὰ ἐν τῇ τάφῳ τῆς Δημητριάδος εὑρεθέντα εἰδώλια τὰ παριστῶντα συρτὸν χορόν.

τοῦτο ὑπαινίσσεται ὁ Θεολόγος Γρηγόριος ὅταν ὁμιλεῖ διὰ τὸν κύκλον τοῦ πλεκτοῦ χοροῦ, ἔνθα

τὸν μὲν δεξιτερῇ κατέχεις, ἄλλον δέ τε λαίῃ²

καθὼς καὶ οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς οἱ ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ «χερσὶ χεῖρας ἐμβάλλειν»³ ἢ περὶ τοῦ «πλέκειν ἢ ἐμπλέκειν τὰς χεῖρας καὶ χορὸν συνιστάναι»⁴ ἢ περὶ τοῦ «πλέκειν χορὸν ἐν ἀπαλοῖς δακτύλοις»⁵ ἢ περὶ τοῦ «συμπλέκειν τὰς χεῖρας καὶ συγχορεύειν»⁶ ἢ τέλος περὶ τοῦ «πλέκειν χοροῦ κύκλον»⁷. Ἐκ τοῦ σχήματος μάλιστα τούτου ἐσχηματίσθη καὶ

¹ Στίχ. 954.

² Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἔπη ἠθικά, Migne, P. G. 37. 595.

³ Tafel, Eustathii opuscula 315. 18.

⁴ Θεοδώρου Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα Δ' 337. 361.

⁵ Θεοδώρου Προδρομοῦ, Στίχοι εἰς τὴν σεφεριοῖαν Ἀλεξίου τοῦ Κορνηνοῦ, Migne, P. G. 133. 1341, Νικήτα Εὐγενιανοῦ, Τὰ κατὰ Δρόσικλαν καὶ Χαρικλέα Γ'. 324.

⁶ Θεοδώρου Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, Δ'. 361, Βασιλείου Ἀχριδηνοῦ, Λόγος ἐπιτάμιος ἐπὶ τῇ ἐξ Ἀλαμινῶν Δεσποίνῃ (Βυζαντινὰ Χρονικά 1. 113).

⁷ Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Λόγος ἐγκωμιστικὸς εἰς τὸν βασιλέα Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον 1. 254. 28 (Λάμπρου).

ἡ φρ. πιάνω νὰ χορεύσω¹ ἢ «πιάνω ς' τὸν χορόν², ἥτις καὶ σήμερον εἶναι κοινοτάτη.

Ἐγίνετο δ' ἡ συμπλοκὴ τῶν χειρῶν κρατουμένων ἢ κάτωθεν τοῦ ὕψους τοῦ ὄμου εἴτε καὶ ὑψηλότερον αὐτοῦ, ὡς δεικνύουσι μεταγενέστεραι παραστάσεις χοροῦ, οἷα ἡ ἐν τῇ μονῇ τῆς Λαύρας. (*Millet*, *Monuments de l'Athos* σ. 262 πίν. 2).

Σήμερον οἱ χορεύοντες τὸν συρτόν, ἀντὶ νὰ λαμβάνωσιν ἀλλήλους ἀπὸ τῶν χειρῶν πολλάκις συνδέονται διὰ κρατουμένων μανδηλίων, μανδήλιον δ' ἐπ' ἴσης εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ καὶ ὁ κορυφαῖος τοῦ χοροῦ. Ὅτι τοῦτο

Εἰκ. 3. Παράστασις συρτοῦ χοροῦ ἐπὶ τῆς ἐν τῷ Ἰπποδρόμῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως βάσεως τοῦ ὀβελίσκου Θεοδοσίου τοῦ Β'. (S. R e i n a c h, *Bibliothèque des monuments figurés* tom. I p. 127).

συνέβαινε καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους δεικνύει ὁ τε Θεόδωρος Προδρόμος, ὅστις παριστάνει γυναῖκα χορεύουσαν καὶ κρατοῦσαν χειρόμακτρα³ ὡς καὶ τὸ Σερβικὸν ψαλτήριον (βλ. Εἰκ. 6).

Ἀπαραίτητος εἰς τὸν συρτόν χορὸν ἦτο ὁ πρωτοστάτης, τὸν ὁποῖον καὶ ὡς *κορυφαῖον*, μὲ τὸν ἀρχαῖον ὄρον, χαρακτηρίζουσι τὰ κείμενα⁴. Τοῦτου τὰς κινήσεις ἔπρεπε νὰ παρακολουθῶσιν οἱ λοιποὶ χορεύοντες, ἂν ἤθελον κατὰ τάξιν νὰ βαίνη καὶ νὰ μὴ διαλυθῇ ὁ χορὸς⁵. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ

¹ Ἀχιλλεῖς L. στίχ. 672, 1209, N. 1537 (Hesseling).

² Ὁ ξηλότυπος σύζυγος λέγει πρὸς τὴν σύζυγόν του, ἀπαγορεύων

μήδε εἰς τὸν χορὸν νὰ πιάνης
μήδε τὸ συχνὸ νὰ βγαίνης

Συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν στίχ. 938 (Krumbacher).

³ Βλ. κατωτέρω ἔνθα περὶ τοῦ χοροῦ τῶν μανδηλίων.

⁴ Ἐν ἀγιολογικοῖς κείμενοις καλεῖται *χορολέκτης* καὶ *πρωτοστάτης*. Ἀθλησις τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἐλευθερίου, *Migne*, P. G. 115. 137. Νῦν οὖτος καλεῖται κατὰ τόπους *πρωτός*, *πρωστέλατης* (Κάλυμνος), *μπροστινός*, *πρωτόσυρτός* (Παγγαῖον) *κεῖνος* ποῦ σύρει τὸ χορὸ ἢ τὸν κάβo.

⁵ Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς, *Migne*, P. G. 48. 953, 62. 273, 63. 231.

τὴν περιφορὰν συνέβαινε ἵνα διασπασθῇ τῶν χορευόντων ὁ κύλος ¹, τοῦ κορυφαίου ἔργον ἦτο νὰ λαμβάνη τὰ διεσπασμένα ἄκρα καὶ νὰ ἐπανασυνδέῃ τὸν κύκλον ². Πολλάκις δὲ καὶ ὁ κορυφαῖος ἤρχιζε τὸ ἄσμα πρὸς τὸν ρυθμὸν τοῦ ὁποίου ἐγίνετο ὁ χορός ³.

Ὁ συρτὸς χορὸς ἔβαινε πρὸς τὰ ἐμπρὸς συνήθως, δὲν ἦτο ὁμοῦς ἀσύνηθες, ἵνα τὰ χορευόντα πρόσωπα κάμνωσιν ἐναλλάξ βήματά τινα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πάλιν ὑποχωροῦντα πρὸς τὰ ἀριστερὰ ⁴.

Ἐχόρευον δὲ τὸν συρτὸν ἢ μόνον ἄνδρες ἢ μόνον γυναῖκες· ὁ Ἰουλιανὸς ὁμιλεῖ διὰ χοροὺς γυναικῶν ἐν Ἀντιοχείᾳ συνήθως γινομένους ⁵, ὁ Μ. Βασίλειος διὰ τὰς γυναῖκας τὰς χορευούσας καὶ συγκεντρούσας περὶ τὸν κύκλον τοῦ χοροῦ τοὺς νεανίσκους ⁶, ὁ Θεόδωρος Στουδίτης διὰ γυναικῶδη ὄρχησιν ἐπὶ παρουσίᾳ ἀνδρῶν ⁷, ὁ ΞΒ' κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου διὰ τὰς τῶν γυναικῶν δημοσίας ὄρχήσεις ⁸, ὁ πατριάρχης Φώτιος διὰ χοροὺς παρθένων ⁹, τὰ μεσαιωνικὰ ἐπύλλια διὰ χορὸν ὠραίων γυναικῶν καὶ ὁ ΝΑ' κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου διὰ τὰς δι' ἀνδρῶν γινομένας ὄρχήσεις ¹¹.

Δὲν ἦτο ἐν τούτοις ἀσύνηθες νὰ χορεύωσιν ἄνδρες καὶ γυναῖκες ὁμοῦ· Γρηγόριος ὁ Θεολόγος εἶπεν ὅτι δὲν ἦτο πρέπον κατὰ τὰς πανηγύρεις νὰ χορεύωσιν ἄνδρες μετὰ γυναικῶν ¹², τοιούτους δὲ συμμιγεῖς χοροὺς ἀναφέρει ὁ Μ. Βασίλειος ὡς γινομένους ἐν Καππαδοκίᾳ κατὰ τὰ συμπόσια ¹³, πρὸς δὲ καὶ τὰ ἐπύλλια ¹⁴.

Συρτὸς χορὸς ἀνδρῶν ὁμοῦ καὶ γυναικῶν ἦτο καὶ ὁ τῶν ἀρχαίων ὄρμος, τὸν ὁποῖον ἐν τῇ ἀσπίδι τοῦ Ἀχιλλέως (Ἰλ. Σ. 590) περιγράφει ὁ Ὅμηρος καὶ περὶ οὗ τὰ ἐξῆς λέγει ὁ Λουκιανός· «ὁ δὲ ὄρμος ὄρχησις

¹ Γ ρ η γ ὄ ρ ι ο ς Θεολόγος, Migne, P. G. 36. 69.

² Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς, P. G. 37. 1133, 62. 388.

³ Μ ι χ α ἰ λ Ψ ε λ λ ο ῦ, Περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικείας πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5.530.)

⁴ Μ ι χ α ἰ λ Ψ ε λ λ ο ῦ, "Ενθ' ἀν. 531. Ἴσως τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ χοροῦ νὰ εἶναι ὁ ἐν Χίῳ ζ ε ρ β ὀ δ ε ξ ο ς καλούμενος.

⁵ Ἰ ο υ λ ι α ν ο ῦ, Ἀντιοχικός 452. 15 (Hertlein).

⁶ Migne, P.G. 31. 446.

⁷ Migne, P.G. 99. 765.

⁸ Ρ ἄ λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα 2. 448.

⁹ Φ ω τ ί ο υ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐπιστολαὶ 2. 254 (ἔκδ. Ἀριστάρχου).

¹⁰ Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα στίχ. 548.

¹¹ Ρ ἄ λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα 2. 425.

¹² Migne, P.G. 37. 605.

¹³ Τόμ. 3 σ. 123. 128 (ἔκδ. Garnier).

¹⁴ Ἀχιλλῆϊς L. 1209. 1240, N. 1536 (Hesseling).

ἔστι ἐφήβων τε καὶ παρθένων παρ' ἓνα χορευόντων καὶ ὡς ἀληθῶς ὄρμω ἔοικότων καὶ ἡγεῖται μὲν ὁ ἔφηβος τὰ νεανικά ὀρχούμενος . . . ἡ δὲ παρθένος ἔπεται»¹.

Ὁ χορὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο, εἰς ἔμὲ τοῦλάχιστον, δὲν εἶναι γνωστὸν νὰ παρεδόθη ὑπὸ τινος Βυζαντινοῦ, ὅτι ὅμως κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν θὰ ἐχορευέτο πείθομαι ἐκ τοῦ ὅτι καὶ ἀρχαῖος εἶναι καὶ σήμερον ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα ὡς ἄρμα χορὸς χορευέται, τῶν χορευτῶν ἐπ' ἴσης παρ' ἓνα χορευόντων².

Ἐπὸ τῶν ἀρχαίων συχνὰ ἐχορευέτο κύκλιος χορὸς, γέρανος καλούμενος, παριστάνων τὸ χορόν, ὃν, ἠγουμένου τοῦ Θησέως, ἐχόρευσαν περὶ τὸν βωμὸν τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνος ἐν Δήλῳ οἱ ἐκ τοῦ Λαβυρινθίου ἐξεληθόντες καὶ εἰς Ἀθήνας ἐπανακάμπτοντες.

Ὁ χορὸς οὗτος, τοῦ ὁποίου μετεῖχον πολλοί, ἦτο κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν κειμένων κύκλιος καὶ εἶχε παραλλάξεις καὶ ἀνελίξεις, οἱ δὲ χορευταί, δύο κατὰ τὰ ἄκρα ἠγεμόνας ἔχοντες, ἐχόρευον κατὰ στίχον «ἕκαστος ὑφ' ἑκάστῳ».

Πρῶτος μνεῖαν τοῦ χοροῦ τούτου ποιεῖται ὁ Δικαίταρχος³, μετ' αὐτὸν δὲ καὶ ὁ Καλλιμάχος, ἐν τῷ εἰς Ἀφροδίτην ὕμνῳ⁴. Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων τὸν ἀναφέρουσιν ὁ Πλούταρχος⁵, μετ' αὐτὸν δὲ ὁ Πολυδεύκης⁶ καὶ ὁ Λουκιανός⁷. Καὶ ἐπεχωρίαζε μὲν οὗτος ἐν Δήλῳ, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Δικαίταρχος καὶ προσεπιμαρτυρεῖ ὁ Πλούταρχος, βεβαίῳν ὅτι ἐχορευέτο ἐπὶ τῶν χρόνων του, φαίνεται ὅμως ὅτι συνεχίσθη καὶ διεδόθη καὶ εἰς ἄλλας Ἑλληνικὰς χώρας κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας.

¹ Λουκιανοῦ, Περὶ ὀρχήσεως 12.

² Α. Σακελλαρίου, Κυπριακὰ Α'. 219, 701. Γ. Λουκά, Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις 139. Ἐν Ἡπειρῷ χορευέται ὁμοίως ὁ αὐτὸς χορὸς γαῖτάνι καλούμενος. Πβ. Α. Σπαθᾶκη ἐν Ἐθαγγελικῷ Κήρυκι, περίοδ. Β'. τόμ. 2.455.

³ Ἐπιθι καὶ Ἀθήναιον 10. 424.

⁴ Καλλιμάχου, Ὑμν. 4. 312 ἔξ.

⁵ Πλουτάρχου, Βίος Θησέως κεφ. 21.

⁶ Πολυδεύκου, Ὀνομαστ. Δ'. 14. 101.

⁷ Λουκιανοῦ, Περὶ ὀρχήσεως 35. Ἐκ τῶν νεωτέρων περὶ γεράνου ἔγραψεν ὁ C. Still, Die Gebärden der Griechen und Römer σ. 232 καὶ ὁ J. Krause, Gymnastik und Agonistik der Hellenen 2. 827. Βλ. καὶ τὸ λεξικὸν τοῦ Darremerg-Saglio ἐν λ. saltatio στήλ. 1034. 1035. Ἐκ τῶν ἡμετέρων ἔγραψεν ὁ Α. Κεραμόπουλλος, Ἡ ἐθνικὴ μας μουσικὴ καὶ ἡ Ἀφροδίτη τῆς Μήλου (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1928 σ. 293-295), ὁ Ε. Σαγκριώτης ἐν τῷ ἔργῳ του Ἐννέα Μούσαι σ. 69, 78, ὁ Ἰ. Πρωτόδικος ἐν Φιλίστορι Δ'. 226 καὶ ἐν Ἰδιωτικοῖς σ. 3 καὶ 4 καὶ ἡ Ἀννα Κρεστενίτου, Περὶ Ἑλληνικῶν χορῶν σ. 12.

Ἐσταματήσαμεν ἄνωτέρω εἰς τὸν Β'. μ. Χ. αἰῶνα, ὁ Θεολόγος ὄμως Γρηγόριος, αὐτὸν ὑπαινισσόμενος, ἀναφέρει «κινήματα καὶ σχήματα γεράνων καὶ Κνώσσιον Δαιδάλου χορὸν ἑναρμόνιον»¹, περὶ αὐτοῦ δὲ κατὰ τὸν ΙΒ'. αἰῶνα τὰ ἐξῆς παραδίδει ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος· «καὶ τὸ ἔργον ἐκεῖνο τοῦ Δαιδάλου (τὸν Λοβύρινθον) μετήλθον εἰς μίμησιν καὶ νῦν ἔτι πολλοί, καὶ μάλιστα ναυτικοί, ὅσοι πρὸς τὸ παλαιὸν ἀνδρῶνες παρεκνεύουσιν χορὸν τινα ἐλίσσουνσι ποικιλοστροφον καὶ πολυκαμπῆ τὰς τοῦ Λοβύρινθου μιμεῖσθαι θέλοντες ἔλικας»², τὴν ναυτικὴν δὲ ταύτην ὄρχησιν ἀναφέρει καὶ ὁ Προδρομος ὡς γινομένην μετὰ στρεμμάτων³.

Ὅτι δ' ὁ χορὸς οὗτος θὰ συνεχίσθῃ καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι καὶ σήμερον ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα χορεύεται πολλαχοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ. Οὕτως ὡς ἀγέρας εἶναι γνωστὸς ἐν Πάρῳ καὶ Μυκόνῳ, ταῖς παρακειμέναις τῇ Δήλῳ νήσοις, ὡς ἀγέρας ἐν Πόντῳ⁴ καὶ ὡς γεράνι εἰς διαφόρους τόπους τῆς Ἑλλάδος⁵.

Συμφωνεῖ δ' ὁ τρόπος τοῦ χορεύειν τὸν χορὸν τοῦτον κατὰ πάντα πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων παραδιδόμενα. Νῦν δῆλα δὴ οἱ χορεύοντες, πολλοὶ ὄντες, ἀποτελοῦσι τέλειον κύκλον⁶, καὶ κἀμνουσι πολλοὺς ἔλιγμούς⁷.

Ἐξητήθη διατὶ ὁ χορὸς οὗτος ὠνομάσθη γέρας. Τὸν πρῶτον περὶ τῆς ὀνομασίας αὐτοῦ ὑπαινιγμὸν νομίζω ὅτι ἔκαμεν ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, μνημονεύσας ἐν τῷ προμνησθέντι χωρίῳ του «σχήματα γεράνων καὶ Δαιδάλου χορὸν ἑναρμόνιον». Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἡ Madame Dacier εἶπεν ὅτι τὸ ὄνομα ἐλήφθη ἐκ τῆς πτήσεως τῶν γεράνων⁸, μετ' αὐτὴν δὲ τὸ αὐτὸ δυσχυρίσθη καὶ ὁ L. Becq de Fouquières⁹. Τέλος ὁ διὰ μακροτέρων περὶ τοῦ ἐν Πάρῳ νῦν χορευομένου ἀγέρας διαλαβὸν Σαγκριώτης, ἐπ' ἴσης δυσχυρίσθη ὅτι ὁ χορὸς ὠνομάσθη ἐκ τῶν σχημάτων, ἅτινα ἱπτάμεναι λαμβάνουσιν αἱ γέρας, καὶ μάλιστα τοῦ κυκλικοῦ,

¹ Migne, P.G. 36. 61.

² Εὐστάθιος, Παρεκβολαὶ 1167. 15. Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ φαίνεται κἀμνωσὶς ὁ Εὐστάθιος ὑπαινιγμὸν πρὸς τοὺς συγχρόνους του χοροὺς, οὓς ἐθεώρει θηλυπρεπεῖς.

³ Θεοδωρὸς Προδρομὸς, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα Δ. 109. 115.

⁴ I. Βαλαβάνη, Ζῶντα μνημεῖα τῆς ἀνὰ τὸν Πόντον Ἰδιοτικῆς σ. 12.

⁵ Α. Σπαθᾶκη, Περὶ ὄρχησεως καθ' ὅλου, καὶ ἰδίᾳ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι, Εὐαγγελικὸς Κήρυξ περιοδ. Β'. ἔτ. Β'. (1870) σ. 451.

⁶ Ε. Σαγκριώτης, Ἐνθ' ἄν. σ. 72.

⁷ I. Βαλαβάνης καὶ Α. Σπαθᾶκης, Ἐνθ' ἄν.

⁸ M. Guys, Voyage littéraire de la Grèce I. 177. Βλ. καὶ σελ. 189 ἔξ.

⁹ L. Becq de Fouquières, Les jeux des anciens 75. 108.

τὸ ὅποιον πρὸς ἀσφάλειαν λαμβάνουσιν ὁσάκις ἐπέρχεται θύελλα¹ ἢ, προσθέτομεν ἡμεῖς, πρὸς ἄμυναν, ὁσάκις κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τοὺς ἐπετίθεντο κυνηγετικοὶ ἰέρακες².

Κατὰ τὸν χορὸν τοῦτον, καθ' ὃν ἐν Πάρω ψάλλεται εἰδικὸν ἄσμα, ἀγέρανος ἐπ' ἴσης καλούμενον³, οἱ χορευταὶ κίμνουσι βραδέως τρία βήματα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κατόπιν ὑποστρέφοντες ἐν πρὸς τὰ ἀριστερά, καὶ περιφέρονται ἔχοντες τὰς χεῖρας ὁ εἷς ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ ἄλλου, τοῦτο δὲ ἴσως νὰ εἶναι τὸ τῶν ἀρχαίων «ἕκαστος ὑφ' ἐκάστω»⁴.

Ὁ συνάδελφος κ. Κεραμόπουλλος, τροποποιῶν τὴν στάσιν ταύτην, εἵκασεν ὅτι ἡ φρ. «ἕκαστος ὑφ' ἐκάστω» σημαίνει ὅτι ἕκαστος χορευτὴς ἔθετε τὴν δεξιὰν ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ προηγούμενου, τὴν δ' ἀριστερὰν περιέπλεκε περὶ τὸν βραχίονα τοῦ ἐπομένου, ὅπως γίνεται εἰς τινὰς Ἑλληνικοὺς χορούς⁵, σχῆμα ἐν τούτοις, ὅπερ δὲν δεικνύει ὁ ἐν ἀρχαίῳ ἀγγείῳ παριστανόμενος γέρανος. (Βλ. εἰκ. 4).

Ὁφείλομεν δ' ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἐν Πάρω ὑπάρχει καὶ

Εἰκ. 4. Παράστασις τοῦ χοροῦ γέρανου ἐπὶ ἀρχαίου ἀγγείου.
(D a r e m b e r g-S a g l i o, Dictionnaire λ. Saltatio στήλ. 1035)

ἕτερος τρόπος τοῦ χορεύειν κατὰ τὰς ἀπόκρως τὸν ἀγέρανον, ὅστις δὲν εἶναι τελείως κυκλικὸς καὶ καθ' ὃν οἱ χορευταὶ κρατοῦσι χιαστὶ τὰς χεῖρας ἀλλήλων⁶.

Ἄλλο εἶδος χοροῦ ὁμοιάζοντός πως πρὸς καθορίλλιες περιγράφει ὁ

¹ Ε. Σ α γ κ ρ ι ὴ τ η ς, Ἔνθ' ἄν. 71. 72.

² Φ. Κ ο υ κ ο υ λ ῆ, Κυνηγετικά ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 9. 19).

³ Βλ. Ε. Σ α γ κ ρ ι ὴ τ η ς, Ἔνθ' ἄν. 75 καὶ Π ρ ω τ ὄ δ ι κ ο ν ἐν Φιλίστορι Δ'. 226.

⁴ Βλ. Ε. Σ α γ κ ρ ι ὴ τ η ς, Ἔνθ' ἄν. σ. 72.

⁵ Α. Κ ε ρ α μ ὀ π ο υ λ λ ο ς, Ἔνθ' ἄν. σ. 294.

⁶ Τότε ψάλλεται καὶ τὸ ἄσματιον

Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος· κατὰ τὸν ἱεράρχην, οἱ τὸν χορὸν τοῦτον χορεύοντες, κυκλικῶς κατ' ἄρχάς περιφερόμενοι, ἔλυνον κατόπιν τὸν κύκλον καὶ ἀντιμέτωποι ἰστάμενοι «κατ' ὄρθον δι' ἀλλήλων ἔθρον»¹.

Τέλος ἐν γ. τοῦ Σεραγίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔχομεν καὶ εἶδος ἱεροῦ χοροῦ, καθ' ὃ δύο πρόσωπα ἔχοντα συμπεπλεγμένας τὰς χεῖρας χορεύουσιν ἀντιμέτωπα (Βλ. εἰκ. 5).

Σήμερον ἐν Πόντῳ, Προύσῃ καὶ Σαλαμῖνι κατὰ τοὺς γάμους χορεύεται χορὸς τὰ *μανδήλια* καλούμενος, κατὰ παρωδιαν δὲ συχνότατα ἔχορεύ-

Εἰκ 5. Ἱεροῦ χοροῦ παράστασις. (L'octateuque du Sérail à Constantinople. Album du XIIe vol. du Bulletin de l'Institut archéologique à Constantinople τίν. 22 εἰκ. 122).

ετο οὗτος καὶ κατὰ τὰς διαπομπεύσεις. Καλεῖται δ' οὕτω διότι οἱ χορεύοντες κινοῦνται κρατοῦντες *μανδήλια* εἰς τὰς χεῖρας.

ἀγέρανε, κολόπαννε,
ἔμεις δὲν ἤρθαμε ἐδῶ
νὰ φᾶμε καὶ νὰ πιοῦμε
μόνο σᾶς ἀγαπούσαμε
κι' ἤρθαμε νὰ σᾶς δοῦμε

ἦ ἄς τραγουδήσω κι' ἄς χαρῶ τοῦ χρόνου ποιὸς τὸ ξέρει
γιὰ θά πεθάνω γιὰ θά ζω γιὰ θά 'μαι 'ς ἄλλα μέρη

¹ Εὐστάθιος, Παρεκβολαὶ 1167. 15.

Ὁ χορὸς αὐτός, ὅστις θὰ ἦτο καὶ εἰς παλαιότερους χρόνους γνωστός ὡς δεικνύει ἡ ἀρκούντως διαδεδομένη φρ. «τὸν ἢ τὴν ἔβγαλαν μὲ τῆς πομπῆς τὰ μαντήλια»¹, ἀσφαλῶς θὰ ἦτο καὶ μεσαιωνικός. Κατὰ τὸν ΙΕ'. τοῦλάχιστον αἰῶνα ἐν τῷ Σερβικῷ ψαλτηρίῳ τὸ ἐν μέσῳ τῶν χορευτῶν ἰστάμενον καὶ χορευθῆναι πρόσωπον κρατεῖ μανδύλιον εἰς ἑκατέραν χεῖρα (Βλ. εἰκ. 6), εἶπε δὲ κατὰ τὸν ΙΒ'. αἰῶνα καὶ Θεόδωρος ὁ Πρώτοδραμος ἐν τῷ μυθιστορηματί του τὰ κατὰ Ροδάνθη καὶ Δοσικλέα, (Β'. 110) περὶ τινος γοαίας ὅτι λαβοῦσα

χειρόμακτρα χερσὶ ταῖς δύο
ὄρχησιν ὄρχήσατο βακχικωτέραν²

Ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ Συμποσίῳ του λέγει περὶ τοῦ Διονύσου ὅτι «ἐπιχορευσας ἑκαθέζετο ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς Ἀριάδνης καὶ περιλαβὼν ἐφίλησεν αὐτήν»³.

Εἰκ. 6. Ἡ χρῆσις τῶν μανδηλίων κατὰ τὸν χορὸν. (J. Strzygowski, Die miniaturen des serbischen Psalters der königl. Hof und Staatsbibliothek in München πίν. 46)

ως ἄσμενος, ἔκαλειτο κόρδαξ⁴. Τοιοῦτον χορὸν, κόρδακα ὁμοίως κα-

Ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ Πιττάκης⁴, καὶ ὡς καὶ σήμερον συνηθίζεται, πολλοὶ χορευόντες καὶ κάμπτοντες τὸ σῶμα κάθηνται ἐπὶ τῶν γονάτων παρακαθημένου τινός. Ἀφ' οὗ λοιπὸν ὁ τρόπος οὗτος τοῦ χοροῦ εἶναι ἀρχαῖος καὶ σήμερον δὲ συνηθής, φυσικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐν χρήσει, μὴ μνημονευόμενος, δυστυχῶς, ὑπὸ τῶν συγγραφέων.

Γνωστὸν εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα κομικός χορὸς μετὰ λυγισμάτων τῆς ὀσφύος ὑπὸ μεθυόντων χορευόμενος, καὶ ἐπομέ-

¹ Φ. Κουκουλιέ, Ἡ Νεοελληνικὴ καὶ τὰ Βυζαντινὰ ἔθιμα (Ἡμερολ. τῆς Μ. Ἑλλάδος) 1926 σ. 199. 200.

² Φ. Κουκουλιέ, Ἐνθ' ἀν. 200.

³ Ξενοφῶντος, Συμπόσιον 9. 4.

⁴ Ἐν τῇ Ἐφημερίδι τῶν Φιλομαθῶν τοῦ 1860 σ. 1187.

⁵ C. Sittl, Die Gebärden der Griechen und Römer σ. 228.

λούμενον¹ καὶ χορευόμενον ὑπὸ ἑνὸς προσώπου, τὸ ὁποῖον καὶ χορεῖον οὐχὶ σπανίως ἀπεγύμνου μέλη τοῦ σώματος ἐξηκολούθουν νὰ χορευῶσι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐν τοῖς θεάτροις ὑποκριταί, *κόρδακες* διὰ τοῦτο καὶ αὐτοὶ καλούμενοι².

Ὁ Ἰουλιανὸς παραπονούμενος διὰ τὴν ἐν τοῖς θεάτροις ἀσέλγειαν, πιστοποιεῖ ὅτι οἱ ὑποκριταὶ ἐν αὐτοῖς «εἴλκον τὸν κόρδακα»,³ μετ' αὐτὸν δὲ καὶ ὁ Λιβάνιος καταφέρεται κατὰ τῶν θεατῶν, διότι ἐπέτρεπον μὲν οὗτοι νὰ χορευέται ἐν τῷ θεάτρῳ ὁ διαφθείρων αὐτοὺς κόρδαξ, ἐστρέφοντο δὲ κατὰ τῶν ὀρχηστῶν τῶν μετὰ σεμνότητος χορευόντων⁴, ὁ αὐτὸς δ' ἀναφέρει καὶ κόρδακα χορευόμενον διὰ μέσης τῆς ἀγορᾶς⁵. Καὶ κατὰ τὸν ΙΑ'. αἰῶνα ὁ Λογγιβάρδος ἀναφέρει τὸν ἐπὶ μέσων τῶν ἀγυιῶν κορδακισμόν⁶, κατὰ δὲ τὸν ΙΒ'. ὁ Ζωναρᾶς ἀναφερόμενος εἰς τὸν ΝΑ'. κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου τὸν ἀπαγορεύοντα τὰς ἐπὶ σκηνῆς ὀρχήσεις λέγει ὅτι τότε ἐγίνοντο χοροὶ δι' ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν «ἀπρεπῶς λυγίζομένων καὶ ἀσχημονούντων ἐν τῷ ὀρχεῖσθαι»⁷.

Κόρδακα ὀρχοῦμενον ἀναφέρει καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης⁸, ὁ δὲ Ἰωάννης Χοῦμνος κατὰ τὰς Ἀπόκρως τοὺς κατακλῶντας ἑαυτοὺς καὶ πάντη στρέφοντας καὶ λυγίζοντας καὶ ὄλω τῷ σώματι ἑνασχημονοῦντας καὶ κορδακίζοντας⁹, πιθανώτατα δὲ μὲ τὸν χορὸν τοῦτον σχετίζεται καὶ τὸ μεσαιωνικὸν ἐπίθετον *Κορδακᾶς*¹⁰.

Ἀπήχησιν δὲ τοῦ ἀσέμνου τούτου χοροῦ καὶ τῶν κινήσεων αὐτοῦ πρέπει νὰ διΐδῃ τις εἰς τὸ σημερινὸν Ρόδιον *ἀγκορδακίζω*, τὸ σημαῖνον ἀσέμνως φέρομαι¹¹, καὶ τὴν αὐτόθι ὁμοίως *ἀγκορδακίαν* τὴν δηλοῦσαν τὰ ἀσελγῆ κινήματα τοῦ σώματος καὶ καθ' ὄλου τὴν κακὴν καὶ ἄσεμνον προᾶξιν¹².

Ὁ Σχολιαστὴς τῶν Νεφελῶν τοῦ Ἀριστοφάνους τὸν ἐν αὐταῖς ἀνα-

¹ Λιβανίου, Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν τόμ. 4. 468. 9 (Förster).

² Χρυσόστομος, P.G. 62. 120.

³ Ἰουλιανοῦ, Ἀντιοχικὸς ἢ μισοπῶγων 464. 11 (Hertlein).

⁴ Λιβανίου, Ἐνθ' ἀν.

⁵ Λιβανίου, Δύσκολος ὄλισθεν § 16 τόμ. 6. 558 (Förster).

⁶ N. Festa, Longibardos, Βυζάντιον 6. 121.

⁷ Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα 2. 425.

⁸ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 148. 18.

⁹ Ι. Χούμνου, Ἐπιστολαί, ἐπιστολὴ ΣΤ'. (Boissonade, Anecdota Nova σ. 215).

¹⁰ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 208.

¹¹ Ἐν Αἰτωλίᾳ μεταχειρίζονται τὸ *χαρδακίζω* (=κορδακίζω) πρὸς δήλων τοῦ παλμοῦ τῆς καρδίας.

¹² Δρακίδου, Ροδιακά σ. 261.

φερόμενον κόρδακα μεταφράζει διὰ τοῦ *καρυδᾶς*¹. Ὁ Κοραῆς ἐφφώνει ὅτι πιθανῶς ἢ λ. ἐχυδαῖσθη ἐκ τοῦ κόρδαξ, διὰ τοῦ διαμέσου τύπου *κορδᾶς*², μὲ τὸ καρύδι ὅμως πάντως συνδέεται, ἀφ' οὗ καρύδι, διὰ τὸν ἦχον τοῦ θραυνομένου καρούου³, λέγεται νῦν ἐν Καλύμνῳ ἢ διὰ τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μέσου δακτύλου γινομένη ἀποκρότησις. Καρυδᾶς λοιπὸν εἶναι ὁ χορός, καθ' ὃν ὁ χορεύων κάμνει καρύδια, διὰ τῆς χειρὸς δῆλα δὴ ἀποκροτεῖ.

Ἐνωτέρω εἶπον ὀλίγας λέξεις περὶ τοῦ ἐν τοῖς ἀνακτόροις γινομένου *σαξίμου*⁴, τοῦ ἐν ἐπισήμοις δῆλα δὴ τελεταῖς γινομένου χοροῦ. Ὅντως ἐν τοῖς ἀνακτόροις, παρόντος τοῦ βασιλέως, ἔσασσον, ἦτοι ἐχόρευον, ἄρχοντες πολιτικοὶ ἢ στρατιωτικοὶ ἢ καὶ ἀντιπρόσωποι τῶν δήμων. Ἦσαν δ' αἱ περιστάσεις, καθ' ἃς ἔσασσον, αἱ ἐξῆς· πρῶτον ὁ ἐορτασμός τῆς *αὐτοκρατορίας*, τῆς ἀνακηρύξεως δῆλα δὴ τοῦ βασιλέως, δεύτερον τοῦ *γενεθλίου* τοῦ βασιλέως καὶ τρίτον τοῦ *βρουμαλίου*, ἦτοι τῆς ὀνομαστικῆς ἐορτῆς αὐτοῦ⁵.

Τότε ἐν τῷ τρικλίνῳ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ μετὰ τὸν *ὀπτιόμινσον*, ἦτοι τὴν παράθεσιν τῶν μετὰ κράτους ἐδεσμάτων⁶, εἰσαγόμενοι ὑπὸ τοῦ ἀρτικλίνου (a triclinio) οἱ μέλλοντες νὰ χορεύσωσιν, ἐχόρευον τρίς περὶ τὴν βασιλικὴν τράπεζαν ψάλλοντες ἀντιφώνως *βασιλίκια*, ἦτοι ὕμνους πρὸς τὸν βασιλέα καὶ φοροῦντες φορέματα κοντομάνικα λευκὰ ἢ κυανᾶ (Βένετα) μὲ χρυσᾶ ἐπιρράμματα καὶ τινες ἐξ αὐτῶν ποδόφυλλα χρυσᾶ, κρατοῦντες δ' ἅμα τὰ λεγόμενα *φεγγία*⁷.

Μετὰ τὸν χορόν, ὅστις εἶχεν ἄλλοτε δύο τμήματα, *καταστάσεις* ἢ *τάξεις* καλούμενα⁸ καὶ ἄλλοτε πλείονα —ἐφθανον καὶ μέχρι τῶν ἐξ⁹— οἱ

¹ Εἰς Ἄρριστοφάνους Νεφέλας στ. 540· κόρδακα τὸν λεγόμενον ἰδιωτικῶς *καρυδᾶν*.

² Α. Κοραῆ, Ἔτακτα 5, 115.

³ Ἐν τῇ παιδιοφράσῳ διηγῆσει τῶν τετραπόδων ζῴων λέγεται· καὶ κλάνεις *καρυδάτα σίγ.* 171 (Wagner, Carmina Graeca medii aevi σ. 147).

⁴ Σάξιμα ἐλέγοντο καὶ οἱ κατὰ τὸ σάξιμον χορεύοντες, Κ. Πορφυρογεννήτου, Ἐκθσεις τῆς βασιλείου τάξεως 293. 4.

⁵ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθσεις 600. 10. 17, 603. 15, 604. 11. Φιλοθέου, Κλητορολόγιον 782. 12.

⁶ Φ. Κοζουλέ, Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν, Ἔπει. Ἐταρ. Βυζ. Σπουδ. 10. 138.

⁷ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθσεις 293. 10. ἐξ. 294. 14. 17, 589. 18. Φιλοθέου, Κλητορολόγιον 778. 2 ἐξ. 781. 8. Τί ἦσαν τὰ *φεγγία* ταῦτα κατὰ διαφόρους τρόπους, οὐχὶ ὅμως πιθανούς, ἐπιειράθη νὰ ἐρμηνεύσῃ ὁ Reiske ἐν τῷ ὑπομνήματι του εἰς Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον 2, 696. 697. Ἴσως *φεγγία* νὰ εἶναι κρόταλα *φεγγίου*, ἦτοι σεληνίδος, σχῆμα ἔχοντα.

⁸ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθσεις 295. 9, 604. 7.

⁹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθσεις 301. 633. 20,

χορευταὶ ἐφιλοδοροῦντο δι' ἀποκομβίων περιεχόντων ἀρχετὴν ποσότητα χορημάτων ¹.

Ὁ Λόγγος ἐν τῷ μυθιστορηματί του τῷ ἐπιγραφομένῳ τὰ κατὰ Δάφριν καὶ Χλόην περιγράφει τὸν Δρύαντα χορεύοντα ἐπιλήμιον ὄρχησιν καὶ παριστάνοντα διὰ τοῦ χοροῦ ἄλλοτε τρυγῶντα, ἄλλοτε μεταφέροντα κοφίλους πλήρεις σταφυλῶν, ἄλλοτε πατοῦντα τοὺς βότρους καὶ ἄλλοτε πίνοντα γλεῦκος ².

Ἄν ὁ μιμικὸς οὗτος χορὸς ἐγένετο ὄντως τότε ἢ ἂν εἶναι πλάσμα τοῦ μυθιστοριογράφου, δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω. Ὅτι μιμικοὺς χοροὺς ἔκαμνον τότε οἱ ὄρχησται ἐν τοῖς θεάτροις εἶναι πασίγνωστον, ὅτι ὁμοῦς ὑπῆρχε μιμικὸς χορὸς κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους καλούμενος τρυγητικὸν καὶ μὲ τὸν τρυγητὸν συνδεόμενος, ὡς διςχυρίσθη ὁ κ. Κ. Σάθας, ³ εἶναι πλάνη. Τὸ τρυγητικὸν τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τε Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ τοῦ Φιλοθέου ἐν τῷ κλητορολόγιῳ του, ἦτο ἀπλούστατα ἐπίσημον δεῖπνον διδόμενον ἐν τοῖς ἀνακτόροις κατὰ τὴν δευτέραν τοῦ Ἰανουαρίου μηνὸς καὶ οὐδὲν πλέον ⁴. Ἄλλο τώρα ζήτημα εἶναι τὸ ἂν ἐπαίζετο τότε τὸ Γοτθικόν, ἢ περὶ οὗ πραγματεία δὲν ἀνίκει ἐν ταῦθα.

Τὸ τμήμα τοῦτο τῆς μελέτης μου ἐπιθυμῶ νὰ κλείσω μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ χοροὶ ἦσαν βέβαια πολὺ περισσότεροι καὶ θὰ παρήλασσαν, ὅπως καὶ σήμερον, κατὰ τόπους, αἱ σχετικαὶ ὁμοῦς περὶ τῶν τοπικῶν τούτων χορῶν μαρτυραὶ μᾶς λείπουσι.

Ο ΤΡΟΠΟΣ ΤΟΥ ΧΟΡΕΥΕΙΝ ΚΑΙ ΑΙ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΧΟΡΕΥΤΩΝ

Ὡς ἐκ τῶν σχετικῶν εἰκόνων διδασκόμεθα, αἱ ἀρχαῖαι χορεύτριαι χορεύουσαι ἔκράτουν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἡμικυκλικῶς ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν ἀνεμιζόμενον πέπλον ⁵. Ὁ πέπλος οὗτος, ἐξ οὗ βραδύτερον ἐξε-

¹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις 604, 11, 633, 21, Φιλοθέου, Κλητορολόγιον 781, 10, 782, 16 ἐξ. Περὶ τοῦ σαξίμου βλ. καὶ ὅσα ἐσημείωσα ἐν τῇ μελέτῃ μου τὰ κατὰ τὴν γέννησιν καὶ τὴν βάπτισιν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΙΔ', 118, 119).

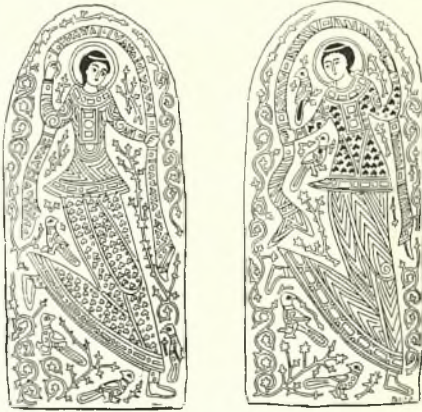
² Λόγγου, Τὰ κατὰ Δάφριν καὶ Χλόην 2, 36.

³ Κ. Σάθας, Δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν ιε'.

⁴ Τοῦ δεῖπνου, ὃ καὶ τρυγητικὸν προσαγορεύεται, Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις 381, 5, κλητῶριον δεῖπνου, ὃ καὶ τρυγητικὸν καλεῖται, Φιλοθέου, Κλητορολόγιον 751, 12.

⁵ Maurice Emmanuel, La danse Grecque antique σ. 92, 210. Τοιοῦτον πέπλον παριστάνονται φέρουσαι ἡ ἡμέρα καὶ ἡ νύξ καὶ αἱ Νηρηίδες.

λίχθησαν αἱ μακραι τῶν χορευτριῶν χειρίδες ¹, περὶ ὧν κατωτέρω, ὡς ἐν ταῖς εἰκόσι βλέπομεν, ἐμφανίζεται καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. Τοιοῦτους πέπλους π. χ. φέρουσι αἱ ἐν τῷ στέμματι Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου παριστανόμεναι χορεύτριαι (εἰκ. 7) καὶ ἡ ἐν τῷ χειρογράφῳ τοῦ Ὀππιανοῦ (Γ' ἢ ΙΑ' αἰῶν.) τῆς γαμηλίου πομπῆς μετέχουσα χορεύτρια (εἰκ. 8). Ὁμοίως πέπλους φέρουσι καὶ αἱ χορεύτριαι αἱ ἐν τῷ χειρογράφῳ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου τοῦ Ε—Ζ'. αἰῶνος (εἰκ. 9) πρὸς δὲ αἱ ἐν τῷ χειρογράφῳ τοῦ Λούβρου τοῦ Ε'. αἰῶνος Μοῦσαι αἱ συμπαριστανόμεναι μετὰ συγγραφέων (εἰκ. 10). Καὶ ἡ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Σερβικοῦ ψαλτηρίου τοῦ ΙΕ'. αἰῶνος χορεύουσα καὶ αὐτὴ παριστάνεται τοιοῦτον ἡμικυκλικὸν ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν ἔχουσα πέπλον (εἰκ. 6).

Εἰκ. 7. Αἱ ἐν τῷ στέμματι Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου παριστανόμεναι χορεύτριαι.

Schlumberger, Un empereur byzantin Nicéphore Phocas σ. 527).

Ἄγιοπολίτης ⁵, διὰ γυρίσματα δὲ καὶ κρότους χορεύοντος καλογίρου ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ⁶, διὰ στρέμμα χορευτοῦ ὁ αὐτός ⁷, περὶ δινευοῦσης δὲ χορευτριάς ἔπειτα καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης ⁸.

Διὰ τὸν πολυέλικτον χορὸν ὁμιλήσαμεν ἤδη ἄνωτέρω, ἀνέφερε δὲ καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος τοὺς ἐλιγμούς τῶν χορευουσῶν παρθένων ², ὁ Χρυσόστομος τὰς πολυστροφούς ὀρχήσεις ³ καὶ τὸ μαρτύριον τῶν Προβου, Ταράζου καὶ Ἀνδρονίκου τοὺς «χορεῖαν ἐλίσσοντας» ⁴.

Πλὴν τούτου οἱ χορεύοντες ἔκαμνον γύρους, ὡς καὶ σήμερον γίνεται καὶ ὡς καὶ τὰ κείμενα πληροφοροῦσι. Διὰ γυριζομένους ὀρχηστάς λ. χ. ὀμιλεῖ Κοσμᾶς ὁ

¹ A. Pavlovskij, Décorations des plafonds de la chapelle Palatine, B. Z. 2. 386.

² Migne, P.G. 37. 1438.

³ Migne, P.G. 61. 739.

⁴ Migne, P.G. 115. 1076.

⁵ Migne, P.G. 38. 532.

⁶ Hesselting-Pernot, Poèmes Prodromiques III. 193.

⁷ Θεοδώρου Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα Β'. 115.

⁸ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Ληγ. 759. 11. Πβ. καὶ 351. 7 ἔξ.

Πλὴν τούτου οἱ χορευταὶ καὶ ἐλύγιζον ἑαυτοὺς κάμπτοντες τὸ σῶμα καὶ παρακολουθοῦντες ἐνίοτε τὸν ἦχον τοῦ παιζομένου μουσικοῦ ὄργάνου¹.

Τὰ ὀρχηστικά ταῦτα λυγίσματα ψέγουσι πάλιν ὃ τε Γρηγόριος ὁ Θεολόγος² καὶ ὁ Χρυσόστομος³, καὶ τὸ περικλῶμενον τῆς χορευτρίας σῶμα ὁ Σελευκείας Βασίλειος⁴, μνειάν δ' αὐτῶν εὐρίσκομεν καὶ ἐν τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν ἔπει⁵ καὶ παρὰ τῷ Θεοδώρῳ Προδρομῷ, περιγράφοντι τὸ στρέμμα καὶ τὸ λύγισμα τοῦ χορεύοντος Ναυσικράτους⁶, ἐπαινεῖται δ' ἐν τῇ Ἀχιλλίδι καὶ τῆς χορευούσης κόρης τὸ λύγισμα καὶ τὸ ἀνάβλεμμα⁷.

Ὅχι μόνον δ' ἐκίνουν τοὺς πόδας οἱ χορευταὶ⁸, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ἀναπηδῶντες ἐκτύπον δι' αὐτῶν τὸ ἔδαφος. Τοιαύτας κινήσεις χαρακτη-

Εἰκ. 8. Χορεύτριαὶ κατὰ γαμήλιον πομπήν. Ἐκ τοῦ χ. τοῦ Ὀπριανοῦ Γ. ἢ ΙΑ'. αἰῶνος. (S c h l u m b e r g e r, Basile II le tueur de Bulgares σ. 149).

ρίζει Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὡς σάλους ἀτάκτους καὶ ἀπρεπεῖς καὶ κομιδῇ ἀπαιδέυτους⁹, ἦσαν ὅμως συνηθέστατοι κατὰ τοὺς χορούς. Ὁ Λουκιανὸς ἐν τῷ περὶ ὀρχήσεως ὀμιλεῖ διὰ «ποδῶν κτύπον τοῦ ὀρχηστοῦ»¹⁰, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος περὶ τῶν «ποδῶν ψοφημάτων»¹¹, ὁ Μ. Βασίλειος

¹ Οἱ ὀρχησταὶ οἱ τὰ σῶματα διαστρέφοντες, εἶπεν ὁ Χρυσόστομος, Migne, P. G. 59. 524.

² Migne, P.G. 37. 1048

³ Migne, P.G. 55. 683.

⁴ Migne, P.G. 85. 232.

⁵ Βασιλείου Διγενεοῦς Ἀκρίτου, Λόγοι, Λόγ. Δ'. 889, Ζ'. (Legrand, Bibl. Gr. vulg. VI).

⁶ Θεοδώρου Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα Β'. 115.

⁷ Λ στίχ. 673 (Hesseling).

⁸ Εἰς τὰ νόθα συγγράμματα τοῦ Χρυσοστόμου (Migne, P. G. 59. 524) γίνεται λόγος διὰ τοὺς πολυστροφούς πόδας τῶν ὀρχηστῶν.

⁹ Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 4. σ. 181. 21 (Stählin).

¹⁰ Λουκιανοῦ, Περὶ ὀρχήσεως 68.

¹¹ P.G. 37. 1211.

περὶ τοῦ «κατακροτεῖν τὴν γῆν τοῖς ποσί»¹, Μιχαὴλ ὁ Ψελὸς περὶ τῶν «τὴν γῆν σὺν ρυθμῷ ἐπικροτούντων»² καὶ τέλος ὁ Νικίτας Χωνιάτης περὶ τῶν «ὑποκρουμένον καὶ κροτούντων τὴν γῆν»³. Τὴν κίνησιν δὲ ταύτην ἔκαμνον ἐνίοτε κατὰ τοὺς γυναικείους χοροὺς αἱ χορεύτριαι ὑψοῦσαι ὑπὲρ τὸ πρέπον τοὺς πόδας⁴.

Τὸν χορόν, ὡς εἰκόσ, συνώδευον καὶ τῶν χειρῶν κινήσεις. Ἄλλοτε

Εἰκ. 9. Χορεύτριαι μετὰ ἡμικυκλικῶν πέπλων, ἐκ τοῦ χ. Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου. (J. Ebersolt, La miniature byzantine pl. X.)

ἐκινούντο αὐταὶ δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ—ἐν τῷ ἔθνικῷ ἔπει γίνεται λόγος διὰ τὰς τῶν χειρῶν μεταστροφὰς⁵—ἄλλοτε ὑψοῦντο εἰς τὸν ἀέρα⁶, ἄλλοτε, καὶ μάλιστα εἰς τὰς κατ' ἐπάγγελμα χορευτρίαις, ἔδιδον τὸν ρυθμὸν τοῦ χοροῦ διὰ τῶν κρατουμένων κροτάλων (βλ. εἰκόν. 8 καὶ 11), εἰς ἣν κίνησιν, πιθανῶς, ἀναφέρονται τὰ σοφὰ τῶν χειρῶν δάκτυλα τῶν ἐπιγραμμάτων⁷ καὶ ἄλλοτε συγκρούμεναι παρῆγον τοὺς τόσον καὶ σήμερον συνηθιζομένους κροταλισμούς.

Περὶ κρότων, χειροκροτημάτων τουτέστι, συχνότατα γίνεται μνεῖα ἐν τοῖς ἡμετέροις κειμένοις περὶ περιγραφῆς διασκεδάσεων προκειμέ-

νων⁸, ἐπειδὴ ὅμως δὲν φαίνεται σαφῶς ἂν πρόκειται ἀπλῶς περὶ ἀποκροτή-

¹ P.G. 31. 446.

² Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Χρονογραφία σ. 140. 5 (ἔκδ. Σάθα).

³ Νικίτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 351. 7.

⁴ Βασίλειος Σελευκείας, Migne, P.G. 85. 232.

⁵ Βασίλειου Διγενεοῦς Ἀκρίτου, Λόγοι λόγος Ζ'. 168. Κατὰ τὸν Λιβάνιον, Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρησιτῶν 57 (τόμ. 4. 457. 4 Förster) τοῦ ὀρησιτοῦ ἐξητάζετο θέσις ποδῶν, φορὰ χειρῶν.

⁶ Βασίλειος Σελευκείας, Ἔνθ' ἄν.

⁷ Παλατ. Ἀνθολ. κεφ. XVI ἀρ. 283 (ἔκδ. Dübner).

⁸ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (P.G. 37. 863) εἶπεν ὅτι οἱ πλούσιοι εἰς τὰ συμπόσια τῶν ἠθέλων ἐκμεθύσματα, συνφθίας τε καὶ κρότους ὁμορρόθους καὶ ὅτι οἱ δια-

σεων τῶν διασκεδαζόντων ἢ τῶν ἐκτὸς τοῦ χοροῦ ἱσταμένων καὶ χειροκροτούντων, περὶ ὧν κατατέρω, διὰ τοῦτο θὰ σημειώσω ἐνταῦθα τὰς μαρτυρίας ἐκείνας μόνον, ἐλαχίστας, δυστυχῶς, αἵτινες ἀναμφιβόλως εἰς κροταλισμοὺς αὐτοῦ τοῦ χορευόντος ἀναφέρονται.

Ἐν τῇ χρονογραφίᾳ π.χ. τοῦ Θεοφάνους ἀναφέρονται οἱ βαλλίζοντες καὶ κροταλίζοντες¹, ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ὁμιλεῖ διὰ παρθένους συναδούσας καὶ συνεπικροτούσας² καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης διὰ τοὺς τὰς χεῖρας εἰς κρότον συμβάλλοντας καὶ τοὺς πόδας ὑποσαλεύοντας³. Ἐνταῦθα δέ, πιθανῶς, ἀνακτέα καὶ ἡ μεσαιωνικὴ παροιμία φειδωλοῦ βίον κροταλισταὶ φάγονται, ἥτις παρὰ Νεῖλω (Ἐπιστ. 2. 153) φέρεται τὰ τανταλιστῶν φάγονται κροταλισταὶ⁴.

Μικρὸν ἀνωτέρω ὠμίλησα διὰ τὰ κρουόμενα κρόταλα. Αἱ εἰκόνες, (βλ. εἰκόν. 5, 8 καὶ 11) παριστῶσι ταῦτα δι' ἑκατέρας χειρὸς κρατούμενα καὶ οἱ συγγραφεῖς δ' ἐπ' ἴσσης τὰ μνημονεύουσι. Τὰ κρόταλα ταῦτα, τὰ ὅποια ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χορούς⁵, ἀναφέρει διὰ τοὺς χρόνους του ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, κρόταλα Αἴγυπτίων αὐτὰ καλῶν⁶, πιθανώτατα δὲ εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ τὰ ὑπὸ

Εἰκ. 10. Παράστασις συγγραφῶν καὶ Μουσῶν φερούσων ἡμικυκλικούς πέπλους. Ε'. αἰῶνος. Μουσεῖον Λούβρου (H. Peirce et R. Tyler, *L'art byzantin* I pl. 148).

σεδιάζοντες ἠρέσκοντο εἰς «βαρβίτων χειρῶν τε κροτήματα οὐκ ἄνοιστρα» (P. G. 37. 1438) ἐρμηνεύων δ' ὁ Ἀριστηγός (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 221) τὸν ΝΔ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ Συνόδου ἠρμήνευσε τὸ βαλλίζειν διὰ τοῦ τὰς χεῖρας κροτεῖν καὶ δι' αὐτῶν κτύπον ἀποτελεῖν.

¹ Θεοφάνους, Χρονογραφία 63. 15 (De Boor).

² Θεοδώρου Προδρόμου, Στίχοι εἰς τὴν στεφηφορίαν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ Migne, P.G. 133. 1341.

³ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 351. 7.

⁴ Ed. Kurtz, Die Sprichwörtersammlung des Maximus Planudes σ. 22 ἀρ. 64.

⁵ Maurice Emmanuel, La danse Grecque antique σ. 86. 91. 157. 165.

⁶ Κλήμεντος, Παιδ. 2. 4 σ. 181. 21 (Stählin).

τοῦ Μαλάλα¹ μνημονευόμενα βομβωνάρια, ὡς βόμβον προκαλοῦντα².

Ἐλέγετο δὲ τὸ συγκρούειν τὰ κρόταλα κροταλίξειν, ἀλλὰ καὶ κροταλίξειν, τύπον, ὃν καὶ τὰ κείμενα παραδίδουσι³ καὶ ἡ σημερινὴ γλῶσσα πιστοποιεῖ, ἀφ' οὗ τὰ χειροκροτήματα πολλαχοῦ λέγονται κούρταλα καὶ τὸ χειροκροτῶ κουρταλίζω.

Ἴνα ὁ χορὸς εἶναι τέλειος, ἀπαιτοῦνται οὐ μόνον ρυθμικαὶ κινήσεις, ἀλλὰ καὶ ᾄσματα ρυθμιζόντα τὸ βῆμα τοῦ χοροῦ· τοιαῦτα ὄντως καταλέγματα ἢ καταλόγια⁴ ἢ τραγῳδία συνήθως συνώδευον τὸν Βυζαντινὸν χορὸν.

Ὁ Λουκιανὸς ἐν τῷ περὶ ὀρχήσεως τονίζει τὴν ὁμοφωνίαν τῶν ἀδόντων⁵ καὶ ὁ Χρυσόστομος κατόπιν τὴν γλυκυφωνίαν τῶν χορευτῶν⁶, ἀναφερόμενος δ' ὁ Μ. Βασίλειος εἰς τὰς κατὰ τὸ Πάσχα χορευούσας λέγει, ὅτι αὐταὶ μιαίνουσι τὸν ἄερα «τοῖς ᾄσμασι τοῖς πορνοικοῖς»⁷, διὰ τὴν «δοιδοπόλον χορείαν» δὲ ὁμιλεῖ ὁ Ἀγαθίας⁸, καὶ τὸ ἔθνικόν ἔπος διὰ τῶν

χορῶν τὸ ἐνήδονον, τὴν ξένην μελωδίαν⁹

Βραδύτερον ἀναφέρονται παρὰ Μιχαὴλ Ψελλῶ οἱ χοροὺς ἰστώντες

¹ Μαλάλα, Χρονογρ. 288. 8.

² Βλ. Φ. Κουκουλέ, Ἀγῶνες, ἀγωνίσματα καὶ ἀγωνιστικὰ παίγνια κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. Π'. 95, V. Cottas, Le théâtre à Byzance 33. Ὁ Στραβῶν 10. 3. 16 ὁμιλεῖ διὰ τὸν ἐν χερσὶ βόμβου κας ἔχοντα.

³ Παρὰ Θεοφάνει, Χρονογρ. 63. 15· ἀντὶ τοῦ κροταλίξουσι οἱ κώδικες δίδουσι καὶ κροταλίξουσι καὶ ἐν τῷ Στεφάνου Διακόνου βίβ. Στεφάνου τοῦ Νέου (Migne, P.G. 100. 1156) φέρεται ἀνακροταλίσαντες.

⁴ Ὅταν ἴδῃς χορεύοντας καὶ παίζοντας καὶ ᾄσματα δαιμόνων καταλέγοντας, στέναξον . . . εἰς νηστείαν καὶ ἀγρυπνίαν καὶ δάκρυα οὐκ εἰς χορεύματα καὶ κιθαρισμοὺς καὶ κατὰ λέγματα· Χρυσόστομος, Migne P.G. 59. 564. 566, χορευόντων γὰρ ἐν μαρτύριον κορασίον καὶ καταλεγόντων, Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, Migne, P.G. 93. 1728, καὶ ἀφ' οὗ κατὰ λέξεν ἡ κόρη τὸ τραγούδι, Ἀχιλλεῖς L. 1547 (Hesseling). λέγουσιν οἱ κρόαται κατὰ λέγμα, Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου. Ἐκθεαῖς 201. 10. Ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς ποιήμασι συχνὰ τὸ ᾄσμα καὶ τὸ ποίημα λέγεται κατὰ λόγιον.

⁵ Λουκιανῶ, Περὶ ὀρχήσεως 68.

⁶ Migne, P.G. 60. 745.

⁷ Migne, P.G. 31. 445—446.

⁸ Ἀγαθίου, Ἐπιγράμματα σ. 362 (τῆς ἐκδ. τῆς ἱστορίας Βόνν.).

⁹ Βασιλείου Διγενεοῦς Ἀκρίτου, Λόγοι, λόγ. Δ'. 889 (Legrand Bibl. Gr. vulg. 6).

καὶ μέλη ἄδοντες¹, παρὰ Θεοδώρῳ εἶτα Προδρομίῳ αἱ περιχορεύουσαι παρθένοι αἱ

ὑμνοῦσαι καὶ συνάδουσαι καὶ συνεπικροτοῦσαι²

παρὰ Μιχαὴλ Χωνιάτῃ αἱ ἐν ἄσμασι καὶ χοροῖς νεάνιδες³ καὶ παρὰ Νικήτῃ Χωνιάτῃ οἱ «δινεύοντες μολπῇ τ' ἰγγυῶ τε»⁴

Καὶ ἀναφέρονται μὲν οἱ συνάδοντες, καὶ μάλιστα αἱ συνάδουσαι, κατὰ τὸν χορὸν ὅμως τοῦ ἄσματος μίαν στροφὴν ἤρχιζεν ὁ προεξάρχων τοῦ χοροῦ⁵, ταύτην δ' ἐν χορῷ ἐπανελάμβανον οἱ χορεύοντες, οἵτινες καὶ συνέψαλλον ἐπ' ἴσης καὶ τὸν ἐπωδόν, τὸ σημερινὸν τσάκισμα⁶.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης παραδίδει διὰ τοὺς χρόνους του καὶ ἕτερον τρόπον τοῦ ἄδειν ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς χορούς, εἰς οὓς μετεῖχον ἄνδρες καὶ γυναῖκες· λέγει δὴλα δὴ ὅτι τὸ ἄσμα ἤρχιζον αἱ γυναῖκες καὶ ἐν χορῷ κατόπιν τὸ ἐπανελάμβανον οἱ ἄνδρες, ὅπως προσθέτει, ἔκαμνον οἱ παλαιοὶ Κρήτες κατὰ τοὺς γάμους καὶ τὰς πανηγύρεις θεῶν καὶ ἡρώων⁷.

Τῶν χορευτικῶν τούτων ἄσμάτων, τὰ ὅποια οὐχὶ σπανίως ἦσαν ἐρωτικά —ἐντεῦθεν καὶ ὁ πόλεμος τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας κατὰ τοῦ χοροῦ— δυστυχῶς τύπους δὲν ἔχομεν, ἀμυδρὰν μόνον ἰδέαν αὐτῶν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἐκ τοῦ ἄσματος, τὸ ὅποιον φέρεται ἐν τῇ Ἀχιλλιδίῳ ψάλλουσα ἡ κόρη χορεύουσα καὶ τὸ ὅποιον ἔχει ὡς ἐξῆς·

ἂν σχίσουν τὴν καρδίτσα μου, ἔσωθεν νὰ σε εὔρουν
νὰ σὲ εὔρουν ριζοφύτευτον, στρατιωτὰ μου ἀνδρειωμένε
καὶ αἱ ρίζαι σου ἐκράτησαν πᾶσάν μου ἄρμονίαν
καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ κορμὶν ἔναι τοῦ ὀρισμοῦ σου⁸.

¹ Ἦσαν δὲ τὰ χορευτικά ταῦτα ἄσματα ἢ «πόρρωθεν πεποιημένα» παλαιότερα δὴλα δὴ καὶ ἐπαναλαμβανόμενα ἢ καὶ «αὐτόθεν μουσουργούμενα», κατὰ περιστάσεις δὴλα δὴ ποιούμενα, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι καὶ

¹ Μιχαήλ Ψελλοῦ, Περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικειᾶς πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 528).

² Θεοδώρου Προδρομοῦ, Στίχοι εἰς τὴν στεφηφορίαν Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, Migne, P.G. 133. 1341.

³ Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα 1. 165. 26. (Λάμπρου).

⁴ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 351. 7.

⁵ Μιχαήλ Ψελλοῦ, Περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικειᾶς πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 530/31, Ἀχιλληῖς L. 1209 (Hesseling)).

⁶ Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα 2. 29. 10, 367. 4 (Λάμπρου).

⁷ Hippol. N. oiret, Lettres inédites de Michel Apostolis ἐπιστ. 61. σ. 80.

⁸ Ἀχιλληῖς N. 1540 ἐξ, καὶ L. 1212 ἐξ. (Hesseling).

τότε, ὅπως καὶ σήμερον, συνήθη ἦσαν τὰ αὐτοσχέδια κατὰ τὸν χορὸν ψαλλόμενα ἄσματα¹.

Ἐψαλλόν δὲ τὰ χορευτικὰ ἄσματα, οὐ μόνον οἱ χορευόντες, ἀλλὰ καὶ οἱ τὰ μουσικὰ ὄργανα παίζοντες², οἱ *παιγνιώται*³ καλούμενοι, οὔτινες, ἐπιτίθειοι στιχοπλόκοι ὄντες, καὶ ἴδια συνέθετον ἄσματα κατὰλληλα πρὸς τὴν περίστασιν. Οὕτως ἐν ὄρωσκοπίῳ τοῦ 1336 ἀναγινώσκωμεν ὅτι τὸ ἔτος αὐτὸ θὰ φέρῃ «τοῖς παιγνιώταις χαρὰν καὶ κέρδος καὶ ἐκβάλωσιν νέας στιχοπλοκίας, ἵνα φέρωσι καὶ ἀνθρώποι τὴν ἀκοὴν αὐτῶν πρὸς αὐτοῦς⁴.

¹ Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐνθ' ἀν. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Χρονογραφία 87. 20. (Σάθα).

² Κατὰ τὸν Λουκιανόν, Περὶ ὀργήσεως 30 «πάλαι μὲν οἱ αὐτοὶ καὶ ἦδον καὶ ὠρχοῦντο· εἰτ' ἐπειδὴ κινουμένων τὸ ἄσθημα τὴν φθὴν ἐπετάραττεν ἄμεινον ἔδοξεν ἄλλους αὐτοῖς ἐπάδειν».

³ Ἡ Ταρσία ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Ἀπολλωνίου λέγει (στίχ. 599, Wagner, Carmina σ. 267).

ἐγὼ ἐπίσταμαι καλῶς κιθάραν νὰ τὴν παίζω
νὰ τραγουδῶ πανέμνοστα, αἰνίγματα νὰ λέγω
εἰς γάμους καὶ εἰς ἐορτὰς πάντοθεν νὰ πηγαίνω.

Συχνὰ τὰ μουσικὰ ὄργανα παρὰ Βυζαντινοῖς καλοῦνται *παιγνία* καὶ *παιγνίδια* (παιχνίδια νῦν). *Παιγνίδιον ἢ παίγνιον* ἐπ' ἴσης ἐλέγετο ἢ θεατρικῇ παράστασις καὶ οἱ ὑποκριταὶ *δημόσιοι παιγνιώται* (Βαλασαμῶν ἐν Ράλλη-Ποτλῆ, Σύντ. 3. 415). Μετεχειρίζοντο δὲ καὶ τὸ *παίζω* ἀντὶ τοῦ παριστάνω, ὅπως καὶ σήμερον. (Χρυσόστομος, P.G. 48. 986, Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ P.G. 93. 1716, Μαλάλα, Χρονογραφία 314. 315, Χορικίου, Περὶ τῶν ἐν Διονύσου τὸν βίον εἰκονιζόντων § 35 σ. 352. 16, 369. 8 (Förster). Ἄς σημειωθῇ δ' ἐνταῦθα ὅτι τὰ μουσικὰ ὄργανα συλλήβδην ἐλέγοντο ἁπλῶς καὶ ὄργανα (Χρυσόστομος, P.G. 51. 41) «ὅπερ ἐστὶν ἠνίοχος ἄσματι καὶ κυβερνήτης πλοῖω καὶ μουσικός ὄργανω· ὄργανα δὲ ἰδίως νῦν τὰ μουσικὰ οὐ κυριολεκτικῶς, ἀλλὰ κοινότερον διὰ τὴν ἐπ' αὐτοῖς ὄρεξιν τῶν ἐπὶ πολὺ ἀργότερων, μάλιστα δὲ τῶν ἐν ταῖς πανηγύρεσι». (Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Migne, P. G. 136. 673 D. ὄργανα ἄδοντα ἀκοῦσαι γειτόνων μάχην δηλοῖ (Drexl, Traumbuch des c. Paris. Gr. 2511, Λαογραφίας 8. 366 στίχ. 286), Παρὰ Φραντζῆ, Χρονικ. 207. 4 ἀναγινώσκωμεν «ψαλτῶν, μουσικῶν καὶ τινῶν κρουόντων ὄργανα καὶ ἕτερα εἶδη μουσικά», ἔνθα τὰ ὄργανα σημαίνει τύμπανα, ἀκριβῶς ὅπως καὶ σήμερον ἐν Λάστα, Ἄρτι, Ἡπείρῳ καὶ Κοζάνῃ. Ἐν τούτοις ἐν τῷ ἐπυλλίῳ Λιβύστρου καὶ Ροδάμνης στίχ. 3749 (Wagner, Trois poèmes σ. 347) ὄργανα φαίνεται ὅτι νοοῦνται τὰ πνευστὰ καὶ κιθαρστικά· ἐκεῖ λέγεται·

ὄργανα, σεῖστρα, τύμπανα, βούκινα, μέλος ἄπαν.

⁴ Σπ. Λάμπροῦ, Τραπεζουντιακὸν ὄρωσκοπίον τοῦ 1336 (N. Ἑλληνομν. 13. 40).

ΤΑ ΦΟΡΕΜΑΤΑ ΤΩΝ ΧΟΡΕΥΟΝΤΩΝ

Ἐνταῦθα πρέπει νὰ γίνῃ διαστολὴ τῶν φορεμάτων τῶν κατ' ἐπάγγελμα ὀρχηστῶν ἢ ὀρχηστρίδων καὶ τῶν γυναικῶν ἢ ἀνδρῶν τοῦ λαοῦ, οἵτινες ἐχόρευον εἰς τὰς ἐορτὰς καὶ διασκεδάσεις. Τὰ φορέματα λοιπὸν τῶν

Εἰκ. 11. Χορεύτρια ἀναζρούουσα κρόταλα. Ἐκ τοῦ ψαλτηρίου Κη' οὐδον 8-9 αἰῶνος. (I. E b e r s o l t, La miniature byzantine pl. XIII.)

τελευταίων τούτων ἦσαν αὐτὰ ταῦτα τὰ καθημερινά, διαφέροντα, φυσικά, κατ' ἐποχάς, κατὰ τόπους καὶ κατὰ τὴν ποιότητα, ἀφοῦ τὰ τοῦ χοροῦ ἦσαν πολυτελέστερα¹. Πάντως αἱ σεμναὶ γυναῖκες ἔφερον μακρὰ φορέματα, κάλυμμα περὶ τὴν κεφαλὴν καὶ ἔπροεπε χορεύουσαι νὰ φροντίζουσι νὰ μὴ ἔχωσιν ἀνεμιζομένας τὰς κόμας, νὰ μὴ σύρωσι τοὺς χιτῶνας², νὰ μὴ γυμνῶνται³ καὶ νὰ μὴ ἀποκαλύπτωσι τὸ πρόσωπον⁴. Οἱ ὀρχησταὶ ἀφ' ἐτέρου ἐφόρου, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ὑποκριταί, πολυτελεῖ φορέματα⁵, αἱ δ' ὀρχηστρίδες εἶχον, κατὰ τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν, χιτῶνας κυανοῦς⁶ συγκρατουμένους κατὰ τὸ στήθος διὰ ζώνης μὲ πολλὰς ἐπ' αὐτοῦ πτυχάς⁷.

Αἱ χεῖριδες τῶν φορεμάτων τῶν ἦσαν στεναί, ὥστε νὰ νομίξῃ τις ὅτι αὐταὶ ἦσαν προσκεκολλημέναι ἐπὶ τῶν βραχιόνων⁸, τὰ δὲ φορέματα μακρὰ μετὰ μακρᾶς ἐνίοτε οὐρᾶς καὶ μετὰ χουσῶν κεντημάτων⁹. (Βλ. εἰκ.

¹ Σημειωτέον ὅτι αἱ χορεύουσαι ἐφόρουσαν χρυσὰ κοσμήματα καὶ ἄλλα ἐμπλέγματα, δι' ὃ δ Χρυσόστομος ἀναφωνεῖ μετ' ἀγανακτῆσεως· «τί περιέεισαί χρυσία καὶ ἐμπλέγματα, μὴ γὰρ χορεύουσαι ἦλθες;» Migne, P.G. 62. 541.

² Μ. Βασίλειος, Migne, P.G. 31. 445—46.

³ Γρηγόριος Θεολόγος, Migne, P.G. 37. 1438, Βασίλειος Σελευκείας, Migne, P.G. 85. 232.

⁴ Χορῆκιος, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν ἐπίσκοπον Γάζης 2. 44. 25 ἔξ. (Förster-Richtsteig).

⁵ Χρυσόστομος, P.G. 63. 199.

⁶ Ἡ ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 13 εἰκόνι χορεύτρια φέρει κόκκινον φόρεμα.

⁷ Χρυσόστομος, XI, 253 (Parisina).

⁸ Χρυσόστομος, P.G. 62. 542.

⁹ Λιβανίου, Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν 52 (τόμ. 4 σ. 453. 3. Förster).

11 και 12) ή κεφαλή ήτο γυμνή, ὡς και ή τῶν γυναικῶν τοῦ θεάτρου. Ἰδιαίτερον δὲ τῶν χορευτῶν και χορευτριῶν γνώρισμα εἶναι ὅτι ἔφερον ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος και κάτω μακρᾶς χειρίδας, αἵτινες ἠδύναντο νὰ ἀναδιπλωθῶσι πρὸς τὰ ἐπάνω¹, συνέχειαν ἴσως τοῦ ὑπὲρ τὴν κεφαλήν κυκλικῶς ἀνεμιζομένου πέπλου. (Εἰκ. 12, 13 και 14).

ΟΙ ΘΕΑΤΑΙ

Παλαιὰ εἶναι ἡ συνήθεια, ἵνα περὶ τοὺς ὀρχουμένους σχηματίζεται κύκλος θεατῶν. Ὅ,τι πάλαι ἐγένετο και νῦν συνηθίζεται, τὸ αὐτὸ συνέβαινε και κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. Ὁ Μ. Βασίλειος ψέγει τὰς χορευούσας παρθένους, αἵτινες περὶ ἑαυτὰς συγκροτοῦσι θέατρον νεανίσκων², ὁ Νικήτας Εὐγενιανὸς παριστάνει τοὺς θεατὰς τοῦ χοροῦ σπεύδοντας νὰ καταλάβωσι κατὰλληλον θέσιν, ἵνα βλέπωσι³, και ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ἐρμηνεύων τὸ τοῦ Ὁμήρου πολὺς περιῖστατο ὄμιλος προσθέτει· «ἔθος δηλοῖ ἐν ἀξιολόγοις χοροῖς γινόμενον»⁴.

Οἱ θεαταὶ οὗτοι δὲν ἔβλεπον μόνον τὸν χορόν, ἀλλὰ πολλάκις και ἐκροτάλιζον τὰς χεῖρας, ὅπως και πάλαι και σήμερον, τὸν ρυθμὸν οὕτως εἰς τοὺς χορευόντας δίδοντες⁵. Τοιούτους κροταλισμοὺς ἀναφέρει ἐν ταῖς

Εἰκ. 12. Ἡ Σαλώμη ὡς χορεύτρια μακρᾶς φέρουσα χειρίδας. Ἐκ μωσαϊκοῦ τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ ἁγ. Μάρκου Βενετίας. (ΙΔ' αἰῶνος). (C h. D i e h l, La peinture byzantine pl. XLVIII.)

¹ Βλ. τὴν τυπικὴν εἰκόνα τῆς Σαλώμης. Μακρᾶς χειρίδας φέρει και ἡ ὀρχηστρίς ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Κενταύρου ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ τῶν Ἀθηνῶν· Ἀ ν δ ρ ε ο υ Ξ υ γ γ ο π ο ὕ λ ο υ, Σαλώμη, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 12 271. 275. 276.

² Migne, P.G. 31. 446.

³ Ν ι κ ῆ τ α Ε ὑ γ ε ν ι α ν ο ῦ, Τὰ κατὰ Δρόσυλλαν και Χαρικλέα 3. 333.

⁴ Ε ὑ σ τ ᾶ θ ι ο υ, Παρεκβολαὶ 1167. 18.

⁵ Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο υ Μ α ν α σ σ ῆ, Σύνοψις χρονικὴ στίχ. 84. 1923.

ἐπιστολαῖς του ὁ Ἀρισταίνετος¹, εἶπε δὲ καὶ ὁ Φώτιος «καὶ χορεῖται μὲν παρθένων τὴν νίκην χορεύουσιν, ἀνδρῶν δὲ συστήματα κροτοῦσι χειρᾶς»².

ΤΑ ΜΟΥΣΙΚΑ ΤΟΥ ΧΟΡΟΥ ὈΡΓΑΝΑ ³

Κατὰ τοὺς χοροὺς τῶν Βυζαντινῶν ἐγένετο χρῆσις καὶ ἄλλων μὲν μουσικῶν ὀργάνων (ἀναφέρονται π. χ. τὸ ψαλτήριον, ἡ σύριγξ καὶ ἡ λύρα)

Εἰκ. 13. Χορεύτρια ἔχουσα μακρὰς χειρῖδας καὶ μουσικοὶ. (J S t r z y g o w s k i, Der Bilderkreis des griechischen Physiologus Taf. XI.)

κυρίως ὁμοῦς ἐκ τῶν κιθαρῶν μὲν τῆς κιθάρας, ἐκ τῶν ἀϋλητικῶν τοῦ αὐλοῦ⁴, διπλοῦ ἢ πλαγιαίουλου, ἐκ δὲ τῶν ναυστῶν ἢ κρουσῶν τοῦ κυμβάλου καὶ τοῦ τυμπάνου⁵.

Περὶ τοῦ ἤχου δὲ τῶν ὀργάνων τούτων ὑπῆρχε τότε ἀμφισβήτησις· ὁ Χρυσόστομος π. χ. ἐφρόνει ὅτι ἡδέα εἰς τὴν ἀκοὴν ἦσαν ὁ αὐλὸς καὶ ἡ κιθάρα⁶, παναρμόνια δὲ καλεῖ τὰ τῶν αὐλῶν μέλη ὁ Δαμασκηνός⁷, ἐξαίρωνται

δ' ἐν τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν ἔπει τῶν ἀϋλητῶν αἱ μελωδίαι⁸. Τοῦναντίον ὁ Μ. Βασιλείος φρονεῖ ὅτι ἡ μελωδία τῶν αὐλῶν εἶναι διεφθαρμένη

¹ Ἀρισταίνετος, Ἐπιστολαὶ 1. 10. Πβ. C. S i t t l, Die Gebärden der Griechen und Römer σ. 226.

² Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ὁμιλίαι καὶ λόγοι 2. 254 (Ἀριστάρχη).

³ Περὶ παραστάσεως μουσικῶν ὀργάνων βλ. J. S t r z y g o w s k i, Die Miniaturen des serbischen Psalters der königl. Hof und Staatsbibliothek in München σ. 67.

⁴ Ὁ Χρυσόστομος (P.G. 61. 298) ἐξαίρων τὰ δύο ταῦτα ὄργανα, εἶπεν· «Ἐν τοῖς ὀργάνοις τῆς μουσικῆς εἴτε αὐλὸς εἴτε κιθάρα εἴη», φέρεται δὲ καὶ ἐν τῷ Πασγαλίῳ Χρονικῷ (596. 12) ὅτι Λέων ὁ Μαζέλλης ἐξέδωκε νόμον δι' οὗ ἀπηγόρευε κατὰ τὰς Κυριακὰς «μῆτε αὐλὸν ἢ κιθάραν ἢ ἄλλο τι μουσικὸν λέγειν».

⁵ Μ. Στεφανίδου, Μουσικὴ καὶ χρυσοποιία κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χυμειτὰς (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 4. 42. 43).

⁶ Migne, P.G. 62. 112. 356.

⁷ Δαμασκηνοῦ, Ἱερά παράλληλα, Migne, P.G. 96. 309.

⁸ Βασιλείου Διγενεοῦς Ἀκρίτου, Λόγοι λόγ. Δ'. 889 (Legrand).

και γεννᾶ ταπεινά και ἀνελεύθερα πάθη¹, ὁ Κλήμης ὅτι ὁ αὐλὸς ἀρμόζει εἰς δεισιδαίμονας και ἀλογωτέρους ἀνθρώπους², ὁ δὲ Ἐπιφάνιος δισχυρίζεται ὅτι ὁ αὐλὸς ἐχαράχθη εἰς μορφήν τοῦ ὄφeos, ὁ δὲ παίζων αὐτὸν ὁμοιάζει πρὸς τὸν παλαιὸν δράκοντα ὕφ' οὗ ἠπατήθη ἡ Εὐᾶ³.

Περὶ τοῦ κατὰ τὸν χορὸν ψόφου τοῦ κυμβάλου ὁμίλησεν ὁ Λουκία-

Εἰκ. 14. Χορευταὶ μαζράς φέροντας χειρίδας και μουσικούς. Ἐκ χ. Εὐαγγελίου 450 (φ. 3β) τῆς ἐν Βενετίᾳ Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης. (Α. Ξυγγοπούλου, Σαλώμη, Ἐπει. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΙΒ'. 272).

νὸς ἐν τῷ περὶ ὀρχήσεως⁴, περὶ τῶν κυμβάλους δ' ἐξηγουμένων ὁ Κλήμης⁵, ὁμοίως δὲ και διὰ τοὺς ἤχους τῶν αὐτῶν ὀργάνων ὁ Θεολόγος Γρηγόριος⁶ και περὶ τοῦ ἀλαλαγοῦ αὐτῶν βραδύτερον Λέων ὁ Διάκονος⁷. Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἔπειτα ἐμνημόνευσεν ὀρχησμάτων και κυμβάλων⁸, ὁ δὲ Ζωναρᾶς ἐρμηνεύων τὸν ΝΓ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ συνόδου εἶπε: «κύμβαλα κτυπεῖν και πρὸς τὸν ἐκείνων ἤχον ὀρχεῖσθαι»⁹, κύμβαλα δὲ κυμβαλιζόμενα και ὀρχούμενοι ἀναφέρονται ἐν μεσαιωνικῷ ὄνειροκριτικῷ¹⁰ και περὶ τῶν διασκεδάσεων τοῦ γάμου προκειμένου ὁ Νικῆτας Χωνιάτης ἀναφέρει κύμβαλα ἀλαλάζοντα¹¹.

¹ Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαὶ σ. 20.

² Κλήμεντος, Παιδαγ. 2. 4 (σ. 182. 5, Stählin).

³ Ἐπιφάνιου, Περὶ αἱρέσεων, Migne, P. G. 41. 325.

⁴ Λουκιανου, Περὶ ὀρχήσεως 68.

⁵ Κλήμεντος, Παιδαγ. 2 κεφ. 4 (σ. 181. 23 Stählin).

⁶ Migne, P. G. 37. 1211.

⁷ Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 133. 7 (Βόνν.).

⁸ Μιχαὴλ Ψελλου, Κανὼν κατὰ Ἰακώβου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 177).

⁹ Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα 3. 220.

¹⁰ Κύμβαλα ἰδεῖν κυμβαλιζόμενα ἢ κρατούμενα ἢ ὀρχούμενους μάχην και θρηνην σημαίνει Fr. Drexl, Anonymes Traumbuch de c. Paris Gr. 2511, Λαογραφίας 8. 358 στίχ. 135.

¹¹ Νικῆτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. σ. 655.

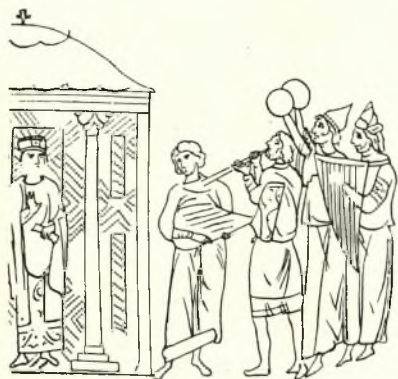
Ἦσαν δὲ τὰ κύμβαλα ταῦτα μετάλλινοι δίσκοι κρατούμενοι διὰ τῆς χειρὸς καὶ συγκρούμενοι, τοῦ σχήματος τῶν ὁποίων λαμβάνει γνῶσιν ὁ ἀναγνώστης ἐκ τοῦ χειρογράφου τοῦ Σκυλλίτη (εἰκ. 15).

Τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ὄνειροκριτικὸν δεικνύον τὸν τρόπον τῆς χρήσεως τῶν κυμβάλων τούτων ὁμιλεῖ διὰ κύμβαλα κρατούμενα, *χειροκύμβαλα* δὲ καλοῦνται ταῦτα διὰ τὸν αὐτὸν λόγον παρὰ Κωνσταντίνῳ Πορφυρογεννήτῳ¹.

Ἐν τῷ φυσιολόγῳ τῆς Σμύρνης, εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ χορεύοντος, παριστάνεται ὄρθιον πρόσωπον κυκλικόν τι εἰς τὰς χεῖρας κρατοῦν (εἰκ. 13). Τοῦτο ἀναμφιβόλως εἶναι τὸ ὑπὸ τῶν ἐπυλλίων ἀναφερόμενον *σεῖστρον*², τὸ κοινῶς σήμερον *ντέφι*.

Καὶ τὰ τύμπανα, τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλεξανδρέως Κλήμεντος πολὺ μετεχειρίζοντο οἱ Αἰγύπτιοι³ καὶ τὰ ὁποῖα ἀποκρούει ὁ Χρυσόστομος ὡς κρίζοντα καὶ ἀηδῆ φθόγγον παράγοντα⁴, ἦσαν συνηθέστατα κατὰ τὰς διασκεδάσεις, καὶ διὰ κατὰ τοὺς χορούς.

Διὰ τοὺς τυμπάνους ἐξηκουμένους ὁμιλήσεν ὁ Κλήμης⁵, πλὴν δὲ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ὁ Καισάριος ὁ ἀδελφὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἀνέφερε τὰς τυμπανικὰς δέξεις, λέγων ὅτι τὸ τύμπανον εἶναι χορευτικὸν μουσικὸν ὄργανον⁶. Τὰ τύμπανα ταῦτα, ἅτινα παριστάνονται κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας (βλ. τοιχογρ. καὶ εἰκ. 13, δεξιὰ) ἐλέγοντο *ἀνακαράδες*.⁷

Εἰκ. 15. Μουσικοὶ μετὰ λύρας, αὐλοῦ καὶ κυμβάλων. Ἐκ τοῦ χ. τῆς χρονογραφίας τοῦ Σκυλλίτη. (L. de Bevilie, *L'habitation byzantine* σ. 91).

¹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθέσεις 379. 7, 380. 5.

² Γίνεται τόση ταραχὴ μέχρι νεφῶν ἀνέβη ὄργανα, σεῖστρα, τύμπανα, βούκινα, μέλος ἅπαν τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην στίχ. 3749 (Wagner, *Trois poèmes* σ. 357). Σεῖστρον νῦν ἐν Ἰκαρία καλεῖται ἡ ἀλευρότης, διὰ τὸ σχῆμα, ἐν Φαράσοις δὲ τῆς Καππαδοκίας τὸ λίκνον, ὡς σεῖόμενον.

³ Κλήμεντος, Παιδαγ. Ἐνθ' ἀν. σ. 183. 9.

⁴ Migne, P.G. 62. 112.

⁵ Ἐνθ' ἀν.

⁶ Καισάριου, Διάλογοι, P.G. 38. 969. 1072.

⁷ Ἀνακαρισταὶ οἱ κρούοντες τὰ ἀνάκαρα, ἦτοι τύμπανα μεσν. γλωσσάρια, σαλπίγγια καὶ ἀνακαράδες ἀναφέρει ἡ παιδιόφραστος διήγησις τῶν τετραπόδων ζῶων στίχ. 1043 (Wagner, *Carmina Graeca medii aevi* σ. 177). Πβ. καὶ τὸ συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου στίχ. 341 (Wagner σ. 122).

Οἱ ὄρχησται γνωρίζομεν ὅτι ἐχόρευον ἐν τοῖς θεάτροις παίζοντας κιθάραν τοῦ κιθαρωδοῦ¹, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς διασκεδάσεις καὶ τοὺς γαμηλίους χοροὺς ἐκιθάριζον². ὁ Χρυσόστομος π. χ. εἶπε «χορεύω δὲ οὐ κιθάραν πλήττων, οὐ θύρον κινῶν, οὐκ αὐλοὺς ἔχων, οὐ δᾶδας ἄπτων»³, ἐν δὲ τοῖς ὄνειροκριτικοῖς λέγεται· «Ἐὰν ἴδῃ τις ὅτι χαρᾶς (=γάμου) ἔνεκεν ἦδεν ἢ ὠρχεῖτο ἢ ἠΰλει ἢ ἐκιθάριζεν» ἢ «ἐὰν ἴδῃ τις ὅτι ἐκιθάριζε πρὸς ὄρχησιν ἑτέρου»⁴. Κιθάραν παιζομένην κατὰ τοὺς γάμους ἀναφέρει καὶ Μιχαὴλ Ψελλός⁵, μνεῖα δ' αὐτῆς γίνεται καὶ ἐν τῷ ποιήματι τοῦ Ἀπολλωνίου⁶.

Τὸ σχῆμα δὲ τοῦ μουσικοῦ τούτου ὄργάνου τοῦ ὁμοιάζοντος κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας πρὸς τὴν λύραν βλέπει τις ἐν τῇ ἀνωτέρῳ εἰκόνι (εἰκ. 15), ἣτις παριστᾷ τοὺς παιγνιώτας τοῦ Μιχαὴλ Μεθύσου μὲ ἐπὶ κερφαλῆς τὸν Γρυῖλον ἐμπαίζοντας τὸν Πατριάρχην Ἰγνατίον.⁷

Πλὴν τῆς κιθάρας, καὶ ὁ αὐλὸς ἦτο ἐκ τῶν κατὰ τὸν χορὸν χρησιμοποιουμένων μουσικῶν ὄργάνων. Γνωρίζομεν ὅτι ὁ διπλοῦς αὐλὸς συχνὰ ἐχρησιμοποιεῖτο παρ' ἀρχαίοις κατὰ τοὺς χορούς, τὴν χρῆσιν δ' αὐτοῦ πρὸς ὁμοίους σκοποὺς κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν διὰ τῶν εἰκόνων (βλ. εἰκ. 3).

Ὁ Λουκιανός, περὶ χορῶν ὁμιλῶν, εἶπε· «τὸν μὲν αὐλόν, εἰ δοκεῖ καὶ τὴν κιθάραν παρῶμεν, μέρη γὰρ τῆς τοῦ ὄρχηστοῦ ὑπηρεσίας ταῦτα»⁸, ὄντως δὲ ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἀφορώντων εἰς τὸ Βυζαντινὸν θέατρον γνωρίζομεν ὅτι ὁ αὐλὸς ἦτο ἀναπόσπαστος ἀπὸ τῶν χορευτικῶν παραστάσεων, ὁ δὲ παίζων κατὰ τὰς παραστάσεις ταύτας αὐτὸν ἐκαλεῖτο *χοραύλης*⁹. Μετεχειρίζοντο δὲ ἐπ' ἴσης τὸν αὐλὸν κατὰ τὰς διαφόρους δια-

¹ Λ ο υ κ ι α ν ο ῦ, Περὶ ὄρχήσεως 26, Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς, Migne, P. G. 55. 106. Γνωστὸν ὅτι ὑπῆρχον κιθαρίστριαι εἰς τὰ συμπόσια καλούμεναι.

² Ἐν τῷ ἔθνικῷ ἔπει ἀναφέρονται

λυγίσματα ἀκόλουθα κρούσματι τῆς κιθάρας

Β α σ ι λ ε ἰ ο υ Δ ι γ γ ε ν ο ῦ ς Ἀ κ ρ ῖ τ ο υ, Λόγοι λόγ. Ζ'. 164 (Legrand).

³ Migne, P.G. 56. 387. Πβ. καὶ 62. 145.

⁴ Ἀ χ μ ἔ τ, Ὀνειροκριτικὸν κεφ. 252 σ. 207. 17. 23 (Drexl).

⁵ Μ ι χ α ἦ λ Ψ ε λ λ ο ῦ, Τῷ μεγάλῳ δρογγαρίῳ κῆρ Κωνσταντίνῳ (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 319).

⁶ Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου Τύρου στίχ. 599 (W a g n e r, Carmina Graeca medii aevi σ. 267).

⁷ Ὁ Γρυῖλος μετὰ τῶν αὐτοῦ συμμυστῶν εὐτόνως ἔκρουε τὰς κιθάρας. Ο ἱ Σ υ ν ε χ ῖ ζ ο ν τ ε ς τ ὸ ν Θ ε ο φ ἄ ν η 201. 16.

⁸ Λ ο υ κ ι α ν ο ῦ, Περὶ ὄρχήσεως 26.

⁹ Ἀνῆρ τὴν τέχνην ἀύλητης, ὅς διὰ ταύτην ἐκαλεῖτο τοῖς ἐπιχωρίοις *χοραύλης*. Μαρτύριον τῶν ἁγίων Θύρσου, Λουκίου καὶ Καλλινίκου, Migne, P. G. 116. 540. Τὸ χοραύλης συναντῶμεν καὶ ὡς οἰκογενειακὸν ἐπίθετον ἐν Κρητικῷ συμβολαίῳ τοῦ 1693. Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ἰ δ ο υ, Κρητικὰ συμβόλαια σ. 219. βλ. καὶ Κ. Σάθα, Δοκίμιον τμγ'.

σκεδάσεις καὶ τοὺς χορούς τοῦ γάμου ὡς μαρτυροῦσιν ἄφ' ἑνὸς μὲν αἱ εἰκόνες¹, ἄφ' ἑτέρου δὲ τῶν συγγραφέων καὶ τῶν κειμένων αἱ μαρτυρίαι.

Ὁ Καισάριος φέρ' εἰπεῖν, ὁ ἀδελφὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, λέγει «γαμικὸν δὲ μέλος ἦχει ὁ αὐλός»², ὁ δὲ Χρυσόστομος «χορεύω δὲ οὐ καθάραν πλήττων, οὐκ αὐλοὺς ἔχων, οὐ δᾶδας ἄπτων»³ καὶ ὁ αὐτὸς «ὁ γὰρ μῆτε αὐλῶν μῆτε ὀρχουμένων, μῆτε ἁσμάτων κεκλασμένων ἀνασχόμενος, καὶ ταῦτα παρὰ τὸν τοῦ γάμου καιρὸν»⁴, μνημονεύονται δὲ καὶ ἐν τῷ ἔθνικῳ ἔπει, περὶ γάμου προκειμένου, χορευτῶν λυγίσματα καὶ αὐλῶν μελωδίαί⁵.

Ὁμίλησα περὶ διπλοῦ αὐλοῦ ὅτι ὅμως καὶ ὁ ἄπλοῦς ἦτο ἐν χρήσει οὐ μόνον ὡς ποιμενικός⁶, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς χορούς, δεικνύουσιν αἱ εἰκόνες (εἰκ. 13. 15).

Ἐκαλεῖτο δὲ ὁ ἄπλοῦς οὗτος αὐλὸς καὶ *πλαγιάυλος*⁷, πρὸς δὲ καὶ *πανδοῦριν*⁸, ἔτι δὲ καὶ *ἀνδουρος*⁹, οἱ δὲ τοῦτον παίζοντες *πανδοουρισταί*¹⁰, λέξεις ἐξ ὧν ἐσώθη μόνον σήμερον τὸ *πλαγιαύλιν*, *παγιαύλιν* κοινῶς λεγόμενον, καὶ ἡ *μαρτούρα* ἢ *μπαρτούρα* ἐν Κρήτῃ, πρὸς δὲ καὶ *ἀσκομαντούρα* ἐν Κρήτῃ καὶ Ἰκάρῳ, τὸν ἄσκαυλον δηλοῦσα¹¹.

Τέλος ἄλλαι ὀνομασίαι τοῦ αὐλοῦ ἦσαν *τσαφάρι*¹², ὅπως ἐνιαχοῦ καὶ νῦν, καὶ *καλάμιν*¹³.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

¹ Βλ. τὴν σκηρὴν γάμου παριστάνουσαν εἰκόνα παρὰ Dalton, Byzantine art and archaeology σ. 573.

² Καισάριον, Διάλογοι, Migne, P.G. 38. 1072.

³ Migne, P. G. 56. 387.

⁴ Migne, P.G. 62. 145.

⁵ Βασιλεῖον Διγενεοῦς Ἀκριτοῦ, Λόγοι, λόγ. Δ'. 889 (Legrand)

⁶ Μέλος ἠκούετο καὶ οἶον ἐκ μοναύλου καὶ ποιμενικῆς δόνακος καταρρεῖ, Μιχαήλ Ἀκομινάτου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν Χωρῶν Νικίταν 1. 46. 4 (Λάμπρου).

⁷ Ἦν δέ τις καὶ *πλαγιαύλος*, ὅθεν ἡ κοινὴ γλῶσσα τὸ *πλαγιαυλίξειν* εἴληφε *Εὐσταθίου*, Παρεκβολαί 1157. 40. Πβ. καὶ τοῦ αὐτοῦ 1471. 12 «ὅτι δὲ ἐκ τῆς ζοϊκῆς γλώσσης μετηνέχθησαν καὶ αἱ κατὰ τοὺς αὐλοὺς γλῶσσαι, καθωμίληται».

⁸ Ἐλαβεν ἐν μῆ *πανδοῦριν* καὶ ἤρξατο ἀδελφῶν Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, Migne, P.G. 93. 1721, πηκτικὸς δὲ τὸ *πανδοῦριον* E. Miller, Lexiques Grecs inédits ἐν Annuaire de l' Assoc. 8. 245. 241.

⁹ Μαλάλα, Χρονογραφία 179. 16, Κωνσταντινοῦ Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 381. 10, 382. 13. Βλ. καὶ τὰ σχόλια τοῦ Reiske 2. 361.

¹⁰ Κωνσταντινοῦ Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 381. 10. 17.

¹¹ Ἐπιθι Στεφ. Ξανθοῦ διδου, Γλωσσικαὶ ἐκλογαὶ Λεξ. Ἀρχ. 3. 141. 142.

¹² Βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Du Cange ἐν λ. τζαφάρα.

¹³ Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην στιχ. 645 (Μαυροφρύδου, Ἐκλογή μνημείων σ. 348).